

Butlletí calp

Nº 1

Institut
d'Estudis Calpins

·MAIG 2009·

AJUNTAMENT DE CALP

· INSTITUT d'ESTUDIS CALPINS

CURIOSITATS DEL REI JAUME I

LES NOSTRES FESTES
I EL CARÀCTER PAGÀ

Lluís Alcanyís
Y LA INSTRUMENTALIZACIÓN DEL SANTO OFICIO

LA PLAZA SALAMANCA
¿POR QUÉ SE ROTULÓ ASÍ?

¿PUEDE HACERSE UNA
HISTORIA PARA EUROPA?

EL XIRIMITER DEL POBLE

LOS CEMENTERIOS DE CALP

TOPÓNIMOS DE CALP:
NUEVA APORTACIÓN

President de l'IEC:
Andrés Ortolà Tomàs

**Calp. Butlletí de l'Institut
d'Estudis Calpins**

Direcció:
Francesc Joan Monjo i Dalmau

Sudirecció i correcció:
Núria Gómez i Bolufer

Consell Assessor:
Bernat Banyuls i Sala
José Daniel Gómez López
Luis Serna García
Pere Tur i Sala

Comité Científico:
Andrés Domínguez Barber
Elionor Ortolà Perles
Joan Ivars Cervera
José Miguel Bertomeu Such
José Perles Ribes
José Vte. Sánchez Cabrera
Júlia Campón Gonzalvo
Manuel Miró Navarro

Disseny i maquetació:
Marco Bittner
Imanol Hidalgo Pastrana

Imprimeix:
Set i Set

Edita:
Ajuntament de Calp

Dipòsit Legal:
V-1716-2009

ISSN:
1889-4550

Copyright dels autors*

índex

- 4 CURIOSITATS DEL REI JAUME I**
- 5 LES NOSTRES FESTES
I EL CARÀCTER PAGÀ**
- 14 NORMES DE EDICIÓ DE LA REVISTA:
“CALP BUTLLETÍ DE L’INSTITUT D’ESTUDIS CALPINS”**
- 18 LLUÍS ALCANYÍS
Y LA INSTRUMENTALIZACIÓN DEL SANTO OFICIO**
- 22 LA PLAZA SALAMANCA
¿POR QUÉ SE ROTULÓ ASÍ?**
- 24 ¿PUEDE HACERSE UNA
HISTORIA PARA EUROPA?**
- 25 EL XIRIMITER DEL POBLE**
- 27 LOS CEMENTERIOS DE CALP**
- 29 TOPÓNIMOS DE CALP:
NUEVA APORTACIÓN**

EDITORIAL

Sempre és gratificant quan surt al carrer la nostra revista - ja en portem tres -. Una publicació que aspira a convertir-se en una vertadera eina de coneixement pròxim al rigor científic. Per això mateix hem decidit publicar les normes d'edició per a futures publicacions i així animar-vos a col·laborar amb nosaltres. A més, com heu pogut veure, hem canviat el títol amb la finalitat d'obrir el ventall temàtic per a futures publicacions.

Després de la polèmica que s'ha creat al voltant de la iniciativa de l'equip de govern de voler normalitzar com a únic topònim l'històric de Calp, el qual apareix per primera vegada documentat en el Tractat de Caçola (1179), volem deixar clar que tant la Història com la Filologia són dues ciències que tenen el seu propi mètode, per això són ciències que utilitzem els professionals per a les nostres investigacions. Per tant hem de ser rigorosos en la nostra professió ja que sense requisit de validació qualsevol hipòtesi o anàlisi històrica es converteix en mera especulació i deixariem de ser científics. La Història en majúscules és, doncs, una ciència que està sempre en un procés de construcció, difícil i complex. Aquesta aspira a aportar alguna utilitat a l'home d'avui, ajudar-lo a entendre la seua situació actual i a construir més conscientment el seu futur, però mai per a justificar certes actituds socials i polítiques. Perquè la manipulació de la història, com a factor de mobilització populista i la seua funcionalitat en l'articulació de certes actituds que actuen contra la nostra cultura, és un fet que ningú hauria de trivialitzar.

Entrant ja en el tema que ens toca, que no és un altre que la revista de l'IEC, cal assenyalar que són pocs els pobles que tenen la possibilitat de comptar amb una publicació com aquesta, que ens parle del nostre passat amb tant de rigor i amb l'enorme eco que té entre el públic en general. Per això mateix cal apostar per ella, perquè creiem que ens la mereixem. Doncs som dels que pensem que la cultura ha d'estar a l'abast de tots i no sols d'uns pocs privilegiats.

Siempre es gratificante cuando sale a la calle nuestra revista -ya llevamos tres-. Una publicación que aspira a convertirse en una verdadera herramienta de conocimiento próximo al rigor científico. Por eso mismo hemos decidido publicar las normas de edición para futuras publicaciones, y así animarlos a colaborar con nosotros. Además, como habéis podido ver, hemos cambiado el título con la finalidad de abrir el abanico temático para futuras publicaciones.

Después de la polémica que se ha creado alrededor de la iniciativa del equipo de gobierno de querer normalizar como único topónimo, el histórico de Calp, que aparece por primera vez documentado en el Tratado de Cazola (1179), queremos dejar claro que tanto la Historia como la Filología son dos ciencias que tienen su propio método, por eso son ciencias que utilizamos los profesionales para nuestras investigaciones. Por lo tanto debemos ser rigurosos en nuestra profesión ya que sin requisito de validación cualquier hipótesis o análisis histórico se convierte en mera especulación y dejaríamos de ser científicos. La Historia en mayúsculas es, pues, una ciencia que está siempre en un proceso de construcción, difícil y complejo. Esta aspira a aportar alguna utilidad al hombre de hoy, ayudarlo a entender su situación actual y a construir más conscientemente su futuro, pero nunca para justificar ciertas actitudes sociales y políticas. Porque la manipulación de la historia, como factor de movilización populista y su funcionalidad en la articulación de ciertas actitudes que actúan contra nuestra cultura, es un hecho que nadie debería trivializar.

Entrando ya en el tema que nos toca, que no es otro que la revista del IEC, hay que señalar que son pocos los pueblos que tienen la posibilidad de contar con una publicación como ésta, que nos habla de nuestro pasado con tanto rigor y con el enorme eco que tiene entre el público en general. Por eso mismo hay que apostar por ella, porque creemos que nos la merecemos. Pues somos de los que pensamos que la cultura debe estar al alcance de todos y no sólo de unos pocos privilegiados.

CURIOSITATS DEL REI JAUME I

Engendrament

Jaume I, segons les cròniques, va ser engendrat a Miravalls gràcies a un engany. Son pare, el rei Pere el Catòlic, no volia veure la seua dona ni en pintura! Com va anar, per tant, allò? La llegenda suggereix que el rei Pere es va gitar amb la reina Maria de Montpeller –la mare de Jaume I– creient que ho feia amb una amant.

I, per dir-ho amb paraules del cronista Desclot, «en aquella vegada emprenyà-la d'un fill». Quina punteria!

«Pronòstigues»

El mateix monarca explica, en el Libre dels feyts, que ja des dels primers dies de vida hi havia indicis –«pronòstigues»– que l'assenyalen com una mena de nou messies: un enviat de Déu predestinat a fer grans gestes. Per això, quan el porten en braços, acabat de nàixer, a les esglésies de Santa Maria i Sant Fermí de Montpeller, els clergues respectius canten –significativa casualitat!– Te Deum laudamus i Benedictus Dominus Deus Israel. El fet, no cal dir-ho, proposa paralel·lismes evidents amb l'episodi evangèlic en què el mateix Jesús Crist és presentat al temple. Fet i fet, un ritual que el cristianisme continua celebrant el 2 de febrer: precisament, el dia que va nàixer Jaume I...

Qüestió de nom

Maria de Montpeller, mare de Jaume I, no devia estar massa pagada del seu home, el rei Pere. No és cosa estranya, per tant, que a l'hora de batejar el fill, defugira incidir en la tradició onomàstica paterna: ni Pere, ni Alfons, ni Ramon Berenguer... Aquella criatura havia de protagonitzar un trencament. I hi pertocava un nom nou: Jaume. Jaume Primer: el primer Jaume... Però per què Jaume? Molt senzill: perquè –segons l'aurèola llegendaria recollida en les cròniques– Déu així ho va voler. I és que un ritual medieval, les sortes apostolorum, va acabar decidint-ne el nom de l'hereu: es van encendre dotze candeles, cadascuna amb el nom d'un apòstol. El resultat ens l'explica el mateix rei: «E durà més la de sent Jacme bé tres dits de través que les altres. E per açò e per la gràcia de Déu havem nós nom En Jacme».

Salvat per Déu

Quan Jaume I era una criatura de pocs dies, hi va haver un intent de magnicidi. Des d'una trapa, algú li va tirar un cantal que, per providència divina, va caure just al costat del bressol on dormia. Qui volia matar la criatura? Els familiars paterns? Els materns? Els uns i els altres tenien interessos importants en l'herència de la Corona d'Aragó i el senyoriu de Montpeller: uns mòbils –ai!– certament poderosos...

Orfe als cinc anys

El 12 de setembre de 1213 moria el rei Pere el Catòlic (pare de Jaume) en la batalla de Muret, després d'una nit d'excessos i –segons sembla– amb això que en diríem una ressaca per a morir-se. No feia ni cinc mesos que també havia mort sa mare, el 19 d'abril, a Roma. Orfe de pare i mare, els templers se n'ocuparien de la formació del joveníssim monarca dins del castell de Montsó.

Conqueridor de terres...

A Jaume I es deu la conquesta de Mallorca (1229), Menorca (1231), les Pitiüses (1235), València (1238) i Múrcia (1265-1266).

I també de cors!

Com son pare, el rei Jaume era –per dir-ho a la manera medieval–

«hom de fembres». Als 13 anys –acabat els de fer– ja era casat amb Elionor de Castella. I el pobre confessava que «un any estiguérem ab ella que no podíem fer ço que els homes han de fer ab sa muller, car no havíem l'edat». Això sí: en va aprendre ben prompte, de fer «ço que els homes han de fer». Amb sa muller i amb tantes altres! Perquè, a més de les reines Elionor de Castella, Violant d'Hongria i Teresa Gil de Vidaure (aquesta última, mig reina mig amant), tenim ben documentades les relacions amoroses de Jaume I amb «caríssimes e dilectíssimes» dones, com ara Aurembiaix d'Urgell, Blanca d'Antillón, Berenguera Ferrandis, Guillem de Cabrera, Berenguera Alfonso, Sibil·la de Saga, etc.

Tot un semental

I, damunt, devia tenir bona llavoreta, el rei! Si a Elionor de Castella li va fer un fill (Alfons), a Violant d'Hongria li'n va fer nou (Pere, Jaume, Violant, Constança, Elisabet, Maria, Ferran, Sanç i Sanç). I cal comptar-hi encara –si més no– els fills engendrats amb la controvertida Teresa Gil de Vidaure (Jaume de Xèrica i Pere d'Ayerbe), i els fills bords reconeguts: Ferran Sanxís (amb Blanca d'Antillón) i Pere Ferrandis (amb Berenguera Ferrandis).

Fort com una roca

El rei Jaume, segons s'explica, va ser capaç de traure's, per ell mateix i amb sorolloses rialles –desafiant la moral dels enemics–, una fletxa que li van clavar al front durant la campanya de València.

Hàbil en la diplomàcia

Pitjor que aquella fletxa, tanmateix, devien ser els conflictes amb els nobles de la seua mateixa Corona, amb qui va mantenir contínues tensions. Hi ha prou a recordar que, de ben jove, als 16 anys, va patir una conxorra nobiliària que va acabar amb el rei i la reina literalment segregats i humiliats a Saragossa. No poques de les batalles lliurades per Jaume I –internament i contra els moros– es van guanyar amb la força d'unes armes ben civilitzades: els pactes i les negociacions.

Fidel a la paraula

El rei Jaume I es mostra sempre com un home de paraula, capaç de matar els seus propis cavallers abans de traïr la paraulada donada –ni que siga a l'enemic. Ho podem observar, per exemple, quan en l'episodi de València ens conta: «haguem-hi a ferir homes per mort, sobre açò quant volien tolre als sarraïns robes, e embrilar algunes sarraïnes e tosets».

Amb una tendresa que esborrona

A Borriana, quan vol alçar el campament i observa que una oroneta ha fet niu al tendal, el rei ordena que no desmunten la tenda, «tro [fins] que ella se'n fos anada ab sos fills». Tota la campanya bèlica parada a fi de protegir una fràgil criatura de la natura! Quanta tendresa en la imatge, no? És, de més a més, un gest amb reminiscències bíbliques: «Beats aquells que viuen a la casa del Senyor».

I el lirisme dels grans herois que fan història

Valia la pena que el rei Pere i la reina Maria engendraren miraculosament –o potser no, vés a saber– aquella criatura. Ni que fóra per a commemorar cada 9 d'Octubre els orígens del País Valencià. I poder-ho fer evocant les paraules amb què expressa, ja dins la ciutat guanyada, l'emoció de veure hissada, en signe de victòria, la bandera de les quatre barres roges al capdamunt de la torre del Temple: «E, quan vim nostra senyera sus en la torre, descavalgam del cavall, e endreçam-nos vers orient, e ploram de nostres ulls, e besam la terra per la gran mercé que Déus nos havia feita».

LES NOSTRES FESTES I EL CARÀCTER PAGÀ

(Text de la conferència d'Alvar Monferrer i Monfort, celebrada el dia 11 de juliol de 2008 a la Casa de la Cultura de Calp).

Aclariments inicials

Per què el títol de la conferència inclou l'expressió "caràcter pagà"? Quin significat té la paraula "pagà" en aquest context? Al diccionari trobem dos significats senzills:

1. Allò que pertany a les antigues religions dels pobles situats al camp i que van ser cristianitzats molt més tard que no pas a les ciutats.
2. Reminiscències d'aquestes religions que encara estan vives a la cultura popular actual.

Aclarirem, però, que la característica bàsica que distingia les religions paganes de la religió cristiana era el sincretisme, és a dir, una estructura de creences i pràctiques religioses que provenien de formes i maneres de pensar i d'actuar molt diverses, però que adquiriren validesa pràctica dins d'un poble determinat. Això causava que, alhora que retien culte als avantpassats, també en retien als déus com a personificació de les forces naturals i als símbols que identificaven geogràfica i històricament la població concreta. Per exemple, a l'antiga Roma, honoraven, d'una banda, els lares, o esperits dels ancestres que curaven de la nissaga o família habitant en una casa, alhora que els penates o deus pairals, que identificaven la ciutat i els mites del seu origen, com ara la llegenda de Ròmulus i Remus, alletats per la lloba capitolina. I, en tercer lloc, els déus propis de la nació o l'imperi, amb Júpiter al front i tots els altres relacionats amb ell d'alguna manera,

que conformaven una mitologia ben ampla, i que a banda de les peripècies mitològiques de les que n'eren protagonistes, representaven les diverses forces de la naturalesa divinitzades, és a dir, amb un representant dins del panteó sagrat. Si més no, podem considerar el mite de Proserpina, filla de Júpiter i de la seua germana Ceres, la deessa de l'agricultura. Proserpina estava casada amb Plutó, germà també de Júpiter, que regnava als inferns. Per aquesta raó, en acabat d'una discussió entre la sogra i el gendre sobre qui dels dos tenia més dret a la convivència amb la filla o la dona respectivament, acudiren al cap dels déus. Aquest va decretar que Proserpina havia de romandre sis mesos amb l'home a l'infern, i els altres sis amb la mare, a la superfície terrestre, cosa que explica la successió de les estacions i l'alternança de la sembra i la collita. No vull ara, però, insistir-hi en aquestes precisions que ens portarien massa temps.

I per a què entenguen com un motiu antic pot encara seguir actuant al nostres temps, els posaré l'exemple de l'ull d'ametlla de la Mediterrània, mitjançant un mite que ens ve des de l'antic país de Canaan i encara està viu en la cultura actual. Conten que Baal, el pare dels déus d'aquest país, li va encarregar al seu arquitecte, un déu també, de segona fila, però, que li construís un palau. Només li va posar la condició de què no hi hauria finestres, perquè preferia l'obscuritat.

Kataru Khasîshu que així es deia aquest déu arquitecte, no podia deixar de buscar algun sistema per aaprofitar la llum, com fan els bons professionals del seu ram, i després de pensar-ho bé, va inventar l'Ayn, el llum d'ametlla de la Mediterrània, que no és una finestra, però a través del qual es pot veure el món, alhora que el món penetra dins nostre.

De manera que, ensembs amb Enric Llobregat, un gran amic meu, que em va contar aquest mite, podríem fer un creuer imaginari per tota la Mediterrània a la cerca de l'Ayn, i el trobaríem per arreu de tots el països que envolten la nostra mar com un leit motiv de tota la pintura, l'escultura i les arts ornamentals que hi podríem veure. I visitaríem el país de Canaan, l'antic Egipte i la misteriosa i desapareguda ciutat d'Ugarit, l'extensa Síria antiga i la Grècia helenística i asiàtica alhora que europea, Creta i Xipre, l'Etrúria, Sicília, Cartago i Roma i cadascuna de les ciutats de llurs imperis i, per no seguir aquesta enumeració, ja a casa nostra, les antigues Tharsis i Ibèria.

Notas:

- 1-Monferrer, A. (1999). "El teatre popular dels dies del Nadal" i "El teatre popular del Carnestoltes". Dins Ariño, A. *El Teatre en la festa valenciana*. València, Consell Valencià de Cultura, 1999. pàgs. 89-114 i 121-136, respectivament.
- 2-Dins Llopard, D. Prat, J. i Prats, Ll. (Eds.). *La cultura popular a debat*. Barcelona, Fund. Serveis de Cultura Popular / Alta Fulla, 1985, p. 168-174.
- 3-Cap. VI de la primera part. La idea l'he tret de J. Fuster: Diari (1952-1960). *Obres completes* / 2. Barcelona, Ed. 62, 1991, 3^a ed., p. 40.
- 4- *Obres completes* / 3. Barcelona, Ed. 62, 1971, p. 33-69.
- 5-Otegui, R. *Estrategias e identidad. Un estudio antropológico sobre la provincia de Teruel*. Teruel, IET, 1990. També, Ortiz-Osés, A. *La identidad cultural aragonesa*. Alcañiz, Centro de Estudios Bajoaragoneses, 1992; Segura, L. *Percusión e identidad. Aproximación antropológica a nueve comunidades del Bajo Aragón turrolense*. Zaragoza, Caja de A. de la Inmaculada, 1987.
- 6-Asín, J. "El error histórico del 9 de Octubre". Dins *Gregal. Estudios Históricos*. 1997, 2, 91-107.

De manera que podríem passar en aquest periple des de la Dama d'Elx i els seus ulls d'ametlla, i l'estela funerària de l'Albufereta que representa un home i una dona cara a cara contemplant-se l'un a l'altre a través dels seus ulls d'ametlla. I podríem visitar també les pintures romàniques dels murs de les nostres esglésies i ermites, els retaules gòtics, les imatges de factura popular de Sant Joan de Penyagolosa i de Sant Bartomeu de la Vilafermosa, Picasso, Miró i fins i tot els ulls representats en la ceràmica del figueroler Forés.

I aquesta consideració de les nostres coses està farcida de sincretismes, perquè la nostra cultura ho és i totes les cultures ho són. Com diu Paul Valery, estimem allò que som i som allò que estimem. I quan es treu aquest lligam, malament van les coses per a un poble. Per això, hem de considerar i conèixer per a estimar els cants melismàtics de la nostra música més antiga i mediterrània, com són les cançons de batre i alguns cants de romers i pelegrins, els nostres sistemes de reg i d'aprofitament de l'aigua, que són més útils encara del què diuen els polítics per motius totalment estranys a la cultura del poble, certes institucions jurídiques i de costums populars, o la ceràmica, la roba de burell, la cuina antiga i un llarg etcètera.

Del segon aspecte, o les possibles reminiscències de les religions paganes a la nostra cultura actual, destacaré que el sincretisme encara s'hi dóna, potser no hi ha més remei, en les festes. Més encara, el sincretisme és una *conditio sine qua non* a les festes de tot arreu. I podem citar el cas de Calp, on l'aportació dels diferents col·lectius de població que hi conviuen, és magistral en un sistema de festes ben equilibrat, no sols de cara al turisme, ans també de cara al lleure de la pròpia població.

Aquest fenomen en el cas de Calp és relativament recent. Ja saben, però, que quan una cosa es fa durant quatre anys seguits, es converteix en tradició en la boca del poble. Així,

Taula 1:

Festa	Mes i dia	Col·lectiu	Antiguitat
Cavalcada dels Reis	5 de gener	Tradicional	Sense data, pot ser dels 50 o 60
Setmana Santa	març-abril	Tradicional	Sense data, pot ser antiga
Fira de Nadal	Finals de desembre	Tradicional	Antiga
Mare de Déu del Carme	16 de juny	Mariners	1940. Potser més antiga
Mare de Déu de les Neus	Començaments d'agost	Tradicional	1940*
Crist de la Suor: Moros i Cristians	2ª quinzena d'octubre	Tradicional	1977* Referida només als moros i cristians
Carnestoltes alemany	Finals de febrer	Alemanys	1982
Falles (Sant Josep)	19 març	Tradicional	1983* Referida només a les falles
Festa de la Cervesa	1ª quinzena d'octubre	Alemanys	1988
Nit de Sant Joan	23 i 24 de juny	Tradicional	1991. Probablement més antiga
Carnestoltes	Febrer	Tradicional	1995. Probablement més antiga
dia d'Andalusia	28 de febrer	Andalusos	1996
Creu de maig	1er cap de setmana de maig	Andalusos	1996
Fira andalusa	Començaments de juliol	Andalusos	1996
Romeria del Rocio	Mitjan setembre	Andalusos	1996
Romeria de S. Francesc	1º cap de setmana d'octubre	Tradicional	2002

* La cita Sanchis i Sivera, Nomenclátor Geográfico-Eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia... (València, Tip. Moderna, 1922, p. 164)

doncs hi tenim, per ordre més o menys d'antiguitat, segons la pàgina web de l'Ajuntament (consultar taula 1).

El Caràcter valencià: La capacitat de fer espectacle

D'ençà que l'amic Josep M. Morera em va convèncer de què, si hi ha alguna cosa que els valencians podem lluir com a creació pròpia, és la capacitat de fer teatre, m'ha preocupat el tema. En la introducció al primer dels dos treballs meus publicats ja fa anys⁷ sobre el teatre popular valencià al voltant del Nadal i del Carnestoltes, afirme que "el sincretisme més genuí que caracteritza la cultura valenciana, es fa carn i vida en allò que és més nostre: la teatralitat". Es tracta,

Notas:

- 7-Monleón, J. "Sobre la teatralidad mediterránea". Dins Sirera, J. LL. Vilanova, M. V. [Eds.]. *Les arrels del teatre valencià actual. Jornades de debat. Festival de Teatre al Carrer. Vila-real, 14-16 maig 1992*. Vila-real, Ajuntament, 1993, p. 9-20. De tota manera, aquest sentiment es pot recolzar en una imatge, com ho feia, bellament, Enric Llobregat, resseguint l'ull d'ametlla que els arqueòlegs troben en lloc de la cultura mediterrània. Vegeu "El viatge d'uns ulls d'ametlla al voltant de la Mediterrània", Dins *Segon Encontro d'Escriptors del Mediterrani. Literatura i Societat*. València, Ajuntament, 1985, p. 162-172.
- 8-No cal dir que partim de la convicció de què la literatura i la creació artística reflecteixen la realitat i interactuen amb ella, de manera que ens poden servir perfectament no tan sols per a estudiar la vida d'un poble i la seua cultura popular, ans també per a fer antropologia, en el sentit que tracta Mainer, J. C. Historia, literatura, sociedad. Madrid, Instituto de España / Espasa-Calpe, 1988, p. 132-151. Un exemple, pel que fa a l'antropologia filosòfica, el tenim a Blanch, A. *El hombre imaginario. Una antropología literaria*. Madrid, PPC / Universidad Pontificia de Comillas, 1995, i en l'aspecte de l'antropologia cultural, un autor que té molt a veure amb el teatre, X. Fàbregas, de qui no me n'estic de citar, almenys, dues obres: *Les arrels llegendàries de Catalunya* (Barcelona, La Magrana, 1987)

doncs, d'una primera afirmació del caràcter pagà de la nostra cultura popular i, en conseqüència, també de les festes.

Advertirem que la cultura popular sempre és espectacular, com fa J. Vilà i Folch en una ponència sobre “Cultura popular i espectacle”², on repassa les diverses formes i estratègies de capteniment de què encara en queden restes al nostre temps. Això, però, ho donem com suposat. En el cas nostre, però, aquesta espectacularitat intencionada aplega a extrems exagerats, de manera que no tan sols la cultura popular nostra és espectacular, sinó, més encara, sense espectacle no hi ha cultura popular pròpiament valenciana, ni tan sols en aspectes com la tecnologia i d'altres semblants que tenen la materialitat com a suport. Penseu, si més no, en la cultura tradicional de la indigència de la nostra gent, que ens ha donat creacions tan espectaculars com els pelegrinatges -i penseu en els de la província de Castelló-, però també els sistemes d'aprofitament de l'aigua a les nostres muntanyes i la cuina derivada dels nostres cultius i la ramaderia. Per posar-ne alguns exemples, les sénies, els cucós i certes construccions de pedra seca, que servien fonamentalment per condensar en un recipient, un cul de cànter moltes vegades, el rou o aigualera de la matinada, que permetia beure més que fóra un glop d'aigua. En definitiva, la indigència era de tota la gent, i no sols d'un individu més o menys enginyós, i és espectacular, com pot ser-ho qualsevol festa o un ritual d'un altre tipus.

La idiosincràsia valenciana

Tornem al plantejament general. Ara ens podríem preguntar: Quines altres són les característiques de la nostra identitat? Pel que fa als estereotips que se'n atribueixen, prou que sabeu allò de “valencià i home de bé no pot ser”. Cosa que també es diu dels murcians, dels gitans i de “otras gentes de mal vivir”. Aquest camí, evidentment, no ens portaria enllloc.

Potser els qualificatius amb què Cervantes parla del Tirant lo Blanc convenen més a l'ésser valencià. En l'escrutini dels llibres de cavalleria que fan el capellà i el barber a la biblioteca de D. Quixot, se'n parla d'aquest llibre i el salven, perquè, segons ells, és “tesoro de contento” i “mina de pasatiempos”³. I no ho diuen en el sentit d'un llibre bufonesc.

Fuster, al començament del viatge pel *País Valencià*, es refereix al caràcter dels valencians com a poble⁴. En destacaré només els qualificatius que em semblen més substancials, de tots els què ell aplica:

Segons Fuster, doncs, no tenim cap brillantor particular respecte dels fets històrics normals (guerres, lluites polítiques, catàstrofes naturals, etc.), tot i que siguen comuns a altres pobles. Però sí tenim una vida diària brillant a les ciutats valencianes, sobretot a la capital del regne al llarg

del Quatre-cents: “gentile e nobilissima Valenza in tutta Catalogna non è più lasciva ed amorosa città”, com deia el novel·lista italià Matteo Bandello. Aleshores, València destacava per haver tingut la primera impremta, el primer manicom i el bordell més acreditat d'Europa, i per haver sigut un valencià qui va finançar l'expedició colombina a Amèrica. Tenim també una decadència llarga en haver quedat, després de la revolta sagnant de les Germanies que va ser una protesta democràtica, puritana i medievalitzant contra la frivolitat de les classes altes, fora de la vida internacional, les depredacions colonials i el comerç marítim, amb la consegüent invasió cultural dels models de l'incipient Segle d'Or espanyol, la despossessió de l'organització política particular i la progressiva despersonalització i implantació de la mentalitat sucursalista, l'espècie de complex de frustració i d'inferioritat que impedeix, als valencians, moure's entre els pobles veïns amb seguretat i energia... Tot això, paradoxalment, en un país de notòria consistència econòmica i de seria robustesa material.

Acompanya aquests trets el fet què els primers que abandonaren el patrimoni nadiu van ser els cercles cultes i aristocràtics. I la gent vulgar, com és de preveure, només en retingueren el vulgar, d'on ve el sentiment de categoria rústica, plebeia i desdenyada.

Malgrat això, el valencià se sent valencià a totes les nostres terres i n'està orgullós, potser, sense gaire consciència d'allò que vol dir ser-ho. Som els meridionals de Catalunya i, com a meridionals, mediterranis, xarraires, gesticuladors, voluptuosos, colorinchescos, ordinaris a estones, apassionats, aguts. Som “de ingenio acre y vivo”, com diu el P. Mariana, improvisadors amb la consigna de “pensat i fet”, però amb moltes coses per concloure. Som jocunds, però càustics, i traspasssem els límits del groller amb freqüència. Eròtics, escatològics, desvergonyits, satírics, bufonescos... això sí, destaca Fuster i hi vaig, “sota el patrocini espurnejant i pendó d'Aristòfanes”. “La burla valenciana -diu ell-, la delecció verbal en els temes de l'hipogastri [és a dir, del baix ventre], s'exercita, perquè sí, pel simple gust de fer l'ullet i de deixar anar el riure”. També som pràctics, és a dir, apassionats en paraules i en fets. Artistes de naixement (i penso que l'adjectiu “artista” és una salutació molt corrent a les nostres terres), barrocs, perquè ho és la terra i així ens manifestem en les nostres creacions, rurals i camperols fins a l'opressió de la urbs. I també laboriosos, sensats, hedonistes, il·lusionats i... demòcrates. I talle la tirallonga que es fa tard.

A banda del què diu Fuster, ens podem preguntar si en tenim de símbols nacionals i d'estereotips que ens convinguen a tots. És difícil dir-ho. El rat penat ho és de la ciutat de València; la bandera o la senyera tots sabem quina ha segut la seu història; l'himne..., també; i és una llàstima, perquè aquests símbols, objectivament mirats, tenen més qualitat estètica que molts altres que afecten als pobles del nostre entorn.

Notas:

i El fons ritual de la vida quotidiana (Barcelona, Ed. 62, 1987, 2^a).

9-I la imaginació, com reivindica Enrique Cerdán Tato a “El Mediterráneo en los orígenes de la novela”. Dins *Segon Encontro d'Escriptors del Mediterrani* citat, p. 64-72. El tema l'ha tractat en relació a les cultures primitives Boura, C. M. Poesía y canto primitivo, Barcelona, Bosch, 1984.

10-En aquest sentit és interessant, pel seu plantejament sintètic, l'article de Nel Diago “Teatro independiente y autor teatral”, dins Sirera, J. LL. i Vilanova, M. V., citat, p. 113-125.

11-Tot i això, dins del teatre convencional també s'hi poden donar valors de llibertat. Vegeu Lázaro Carreter, F. “Teatro y libertad”. Dins *Libertad y/o organización*. Tiempo de España I. Madrid, Ínsula, 1963, p. 19-26.

12-*Les festes de folls*. València, Consell Valencià de Cultura, 1996.

13-*El Carnaval (Análisis histórico-cultural)*. Madrid, Taurus, 1979, 2^a ed.

Podem comparar-nos, per exemple, amb l'Aragó. Al llibre de Rosario Otegui sobre el tema⁵, com a caràcter d'identitat i de diferenciació, s'hi retreuen els coneguts estereotips: la jota, la Mare de Déu del Pilar, Pedro Saputo i les tamborades, l'aragonesisme com una forma concreta de l'espanyolisme, la noblesa, l'honoradesa i la fe a la paraula donada, etc. Hi ha una consciència d'aquesta identitat, sempre decantada en què allò seu és el millor i allò dels altres, el pitjor, fins al punt que es tenen com els espanyols més autèntics, i fins i tot creuen que el riu Ebre és d'ells del tot, etc.

Els catalans en tenen d'altres, com la Mare de Déu de Montserrat, la sardana, els segadors, la laboriositat, el sentiment de poble i de nació, la capacitat d'estalvi, etc.

Al cas dels valencians, potser, també hi ha estereotips en certes zones, per exemple, als Maestrats, als Ports, a l'Alt Palància, a Requena-Utiel, a l'Alcoià, a la Vall d'Albaida, a les Marines... i a la ciutat d'Alacant. Però la qüestió és si tenim símbols generals a tot el país, com en tenen els aragonesos i els catalans. Em fa l'efecte que, en això, som més aviat pobres. Un que tinguérem durant molt de temps i que el poble acceptava sense discussió, ha estat mal aprofitat pels polítics i se'n va a orri; de manera que, a poc que ens descuidem, acabarem perdent-lo. Em referisc a Sant Vicent Ferrer, la festa del qual, el dilluns següent a la *dominica in albis*, era la vertadera i clàssica diada nacional valenciana. Han hagut d'inventar el 9 d'octubre, que no és ni carn ni peix⁶, -i al final es quedarà només en una emissora de televisió amb Tómbola com a programa insígnia, del que se n'han derivat molts més i de més entitat i poca vergonya. Potser, en això rau el major perill de desvertebració del país als moments actuals.

La teatralitat valenciana

Tornem al solc. Per a qualificar als valencians cal referir-nos al concepte de teatralitat mediterrània, del què en parla Josep Monleón i diu que “es, antes que nada, un sentimiento”, a partir del qual, intenta establir una certa conceptualització i insisteix en el caràcter d'encontre entre cultures que té aquesta teatralitat, en una “multiculturalidad vertebrada por las afinidades”.

No es tracta de seguir les aventures culturals d'allò que interessa a Monleón, que és la representació o l'espectacle teatral, ni de tractar amb detall els trets que ell en destaca i ho fa molt bé. Nosaltres definirem, tot i que siga d'una manera sintètica i ràpida, com és la teatralitat valenciana, l'espectacularitat de la nostra cultura popular, a partir d'algunes constatacions pràctiques i visibles⁸:

1^a: L'espectacularitat és un element cultural quotidià, una visió de la societat i del món que culmina en la representació escènica mediterrània, però que es manifesta en qualsevol

moment de la vida valenciana. Pensen, per exemple, en les representacions improvisades que es feien al bureos de les comarques muntanyenques de Castelló i de València, als jocs de pallissa de les comarques de l'interior alacantí, als porrats populars de les zones costaneres i a les fogueres de l'hivern o de Sant Joan, les alimares, els cremallers i els balls del barril de tot arreu. La representació pública, més que fora en forma de lloes o de xascos, hi estava, i hi està, present tothora d'una manera espontània, sense cap impediment ni complicació.

2^a: Front a l'espectador que es limita a contemplar l'actuació de l'actor, és consubstancial a la nostra teatralitat la integració de l'espectador en la representació. El teatre anglesaxó va haver d'inventar el “teatre de participació”, per trencar l'apatia de l'espectador que es limita a veure l'obra, parlar-ne i poc més. A casa nostra, en canvi, tots ens fiquem en tot dins la plaça pública i, si no en tenim de plaça pública, la creem de seguit. Com ho expressa amb encert el següent refrany nostre: “Dos dones i un ànec, mercat”. El “pensat i fet”, ens serveix de debò, sobretot, per a improvisar la festa i, fins i tot, som capaços d'improvisar-la entorn d'un cadàver, com a les danses dels albats.

3^a: L'apertura total a l'espai i al temps són consubstancials a la nostra espectacularitat, de manera que el nostre espai de vida és preferentment un espai a l'aire lliure, que és la plaça o, al menys, el lloc al què tothom té l'accés. Enfront d'ell, se situa l'espai i el temps tancats dins d'un edifici controlat, on només tenen accés les persones d'una mentalitat determinada o d'una classe social concreta. L'apertura és, doncs, un component fonamental de la nostra teatralitat. De manera que s'hi dóna dins d'un marc ample, que podem representar en el marc de la festa. I ara ve bé citar els components ineludibles de la nostra festa profana, que en la religiosa -misses solemnes, sermons i processons- la tenen ben clara. Històricament, i ho dic perquè així es troba a molts acords dels llibres del consell dels nostres pobles, la festa profana valenciana es resumeix en aquestes cinc paraules: “bous, balls, sons, focs i tronadors”. Volen encara més espectacularitat? De fet, la recuperació del teatre popular en noves fórmules, com les que estan portant endavant grups com Xarxa Teatre, les diverses colles de dimonis i altres, es fonamenta en l'aprofitament, excel·lent gairebé sempre, d'aquests cinc elements.

4^a: Front a la paraula que predomina al teatre convencional, perquè creu que li dóna superioritat a l'hora d'expressar la vida psicològica del personatge en què es basa l'obra representada, la teatralitat mediterrània comporta una totalitat de la representació que integra valors com plaer, sensorialitat, sentiment, participació, comunitat, sacrilitat i altres⁹. La paraula és important, però no té perquè ser el centre i la raó de la representació, ja que el teatre és quelcom més que literatura, i es deuen considerar altres formes d'espectacle i de representació tradicionals, és a dir, allò que

Notas:

- 14-Llobregat, E. “La cultura mediterrània: un fruit híbrid”. Dins *Primer Encontro d'Escriptors del Mediterrani (Ponències i Comunicats)*. València, Ajuntament, 1983, p.197-204.
- 15-Caro Baroja, J. *Los pueblos de España*. Vol I. Madrid, Istmo, 1981, 3^a. p. 61.
- 16-Ombuena, J. *València, ciudad abierta*. València, Prometeo, 1970, p. 144.
- 17-Varo, C. *Carajicomedia. Texto facsimilar. Edición, estudio y notas de...* Madrid, Playor, 1981, p. 210 i ss.
- 18-Ombuena, citat, ibid.
- 19-Vegeu les referències i indicacions que fa Fuster a l'assaig “Lectors i escriptors en la València del segle XV”, dins *Poetes, moriscos i capellans. Obres Completes*/1. Barcelona, Ed. 62, 1991, 3^a.
- 20-Vicent Ferrer (Sant). Sermons. Vol. II, a cura de J. Sanchis Sivera. Barcelona, Barcino, 1934, p. 13-22.

en diuen les formes parateatrals¹⁰. No tenen més que veure, a moltes festes dels pobles, les actuacions de la *vedette* de torn quan trau damunt l'escenari algun home del públic: el fa ballar i bellugar-se, el fa cantar i fins i tot bramar, el tempta i l'aparta, el sostova i li fa la burla, i tot això enmig del guirigall del públic que s'ho passa divinament. Sempre solen ser els mateixos individus que surten. Jo en recorde un, sempre vestit de negre, malgirbat i llargarut, que de menut havia patit mal d'ull, solter i més seriós que un plat d'arròs (encara no he pogut esbrinar per què el plat d'arròs ha de ser seriós, si no és per allò de la indigència que abans esmentàvem). Aquest home que, ja de ben gran, va descobrir les seues habilitats histrioniques per a aquestes ocasions, mai no faltava a la sessió, tot i que mai tampoc no aconseguírem saber si li agradava sortir. Però sortia. O aquell altre, que tenia l'habilitat de D. Tancredo, de posar-se dret i immòbil al mig del carrer quan entraven els bous. Els muscles passaven de llarg, les vaques se li arrimaven, l'oloraven i eixien dispareades. Alguna vegada va tindre un disgust seriós. Però d'això malvivia, sense no treballar mai.

5^a: La teatralitat mediterrània té una dimensió política que pot manifestar, en l'espectacle popular, l'inconformisme social front al conformisme burgés que predomina al teatre convencional¹¹. De manera que palesa l'esperit tragicòmic que afavoreix la crítica de les contradiccions i els absurds a què pot arribar l'ordre social. No cal més que citar les festes de folks, una bona mostra de les quals arreplegue a un dels meus llibres¹². Poden apropar-se al Campet de Mirra el dia d'aquesta festa per veure-ho. Els vull contar, però, una petita història relacionada amb la seua desaparició. Com tots saben, Caro Baroja parla d'aquestes festes¹³ i en una ocasió va voler anar a la Vilavella (Plana Baixa), per veure la dels Tomaset, que així es deia. Era l'any 1942 i no va poder veure-la. L'any anterior la colla dels Tomaset o dels folks de la Vilavella, en una de les seues passades pel poble, va multar el Sr. Secretari de l'ajuntament de Nules amb cinquanta mil pessetes. El pobre home, que devia portar bigotet com, aleshores, el portaven gairebé tots els funcionaris del Moviment, no entenia res. Va avisar la guàrdia civil i es va armar el gran cacau. Els Tomaset, però, ja no tornaren a eixir mai més.

Afegiré, finalment, a aquestes dicotomies que a les nostres terres la teatralitat s'ha elevat al màxim, de manera que s'ha convertit en una característica pròpia, gairebé racial.

El fonament de la nostra teatralitat

Cal anar a una explicació més substancial o, com ara diuen, estructural. Així, doncs, ens podem preguntar qui és el fonament bàsic, la substància i l'estructura d'aquesta manera de ser dels valencians, és a dir, de la teatralitat valenciana? No és aquest el lloc més oportú per a contestar de la manera que m'agradaria fer-ho, és a dir, extensa i profun-

dament. Només em referiré a un dels aspectes que jo considero cabdal, potser perquè és el més apparent, el de la sexualitat, que a voltes també adquireix formes de genitalitat, ja que és difícil d'esbrinar la diferència en algunes situacions concretes.

D'entrada, cal referir-se a alguns conceptes previs a tindre en compte: el mestissatge i al sincretisme, conceptes que són paral·lels, potser el primer amb una extensió més significativa i acurada, pel seu significat biològic, que el segon, més aviat de tipus cultural. Cal definir-los amb relació a la cultura, més que siga breument: sincretisme vol dir capacitat d'integrar i d'assumir en una totalitat les aportacions de cultures diferents. Mestissatge, que ací es pot entendre tant en sentit cultural com biològic, ja ho he dit, fa referència a la manera de fer aquesta integració. Potser podríem integrar-los en un altre mot, l'hbridisme, però ara no anem a fer distincions massa acadèmiques¹⁴.

Des del punt de vista del mestissatge i del sincretisme la cultura popular valenciana és, més que qualsevol altra, una barreja d'aportacions molt diferents. Això sí, totes procedents de l'entorn mediterrani. Per citar les més importants, l'aportació autòctona primitiva, la ibera, la romana, la goda i la bizantina, la musulmana, la catalana i l'aragonesa, la castellana, l'europea i, en aquests moments, potser també l'americana.

Val a dir, com apunta Caro Baroja citant Thurnwald, que: "Sólo después de una mezcla biológica, las asociaciones humanas se toman unas a otras los grandes elementos de cultura económica"¹⁵. I quan Caro Baroja parla de cultura econòmica, es refereix, com no podia ser d'altra manera, a un aspecte important de la cultura popular. En tot cas, es pot interpretar la seua afirmació en el sentit de què tota barreja eficaç de cultures comença per l'intercanvi sexual, pràctica que els habitants de les terres costaneres del Mediterrani, i d'una manera excel·lent els valencians, han practicat de sempre. Caro Baroja en posa exemples de cultures primitives actuals, que ara no vaig a retreure, si més no perquè dura massa temps. Si vostés acudeixen als textos més brillants dels antropòlegs científics, poc en trauran de clar. Ells parlen de difusionisme, d'aculturació, d'inculturació, d'exogàmia, de tabú de l'incest, d'intercanvi genètic, etc. Potser això convé només a les cultures primitives o, per dir-ho d'una altra manera, a les cultures simples i aïllades, mes que siga relativament. La nostra cultura, en canvi, forma part d'una geografia i d'una història obertes al món mediterrani des de sempre, cosa que, per sí mateix, fa que no la puguem considerar primitiva o simple. En conseqüència, és difícil veure-la baix d'aquestes suposicions tan interessants, però poc adequades al nostre cas.

Una comprovació primera, encara que pot haver-hi algú a qui no li agrada, ens mostra que la nostra cultura està farcida -i de quina manera!- de motius referents a l'intercanvi

Notas:

21-Isabel de Villena. *Vita Christi*. Ed. de Josep Almiñá Vallés. València, Ajuntament, 1992.

22-“Tradiciones culturales en las literaturas mediterráneas: vigencia de lo clásico”. Dins *Primer Encontro d'Escriptors del Mediterrani*, citat, p. 313-329.

L'escabrés assumeix s'inicia a Carbonell, A. Espadaler, A. M. Llovet, J. i Tayadella, A. *Literatura catalana. Dels inicis als nostres dies*, Barcelona, Edhsa, 1980. Un tractament interessant del tema, el presenta Mansanet, V. “Un amor particular”, dins Abalorio. Revista de creació. Ausiàs March. Sagunt, tardor-hivern 1997, 24/25, p. 17-31.

23-Cervera, L. Francisco de Eiximenis y su sociedad urbana ideal. San Lorenzo del Escorial, Swan, 1989. Un resum de les idees d'Eiximenis, a Sirera, J. Ll. *Història de la Literatura Valenciana*, IVEI, 1995, p. 46-52.

24- *Diari*, citat, p. 42- 44.

25-València, Alfons el Magnànim, 1963.

sexual, és a dir, en paraules més directes, a les bragues i a la bragueta. I els en posaré alguns exemples, malgrat que algun d'ells puga semblar-los fora de gust i conveniència.

Tots vostés saben que aquest tema té, almenys en la tradició eclesiàstica, unes implicacions morals omnipresents per a bé o per a mal. Doncs bé, en cap altre poble hagués pogut sortir una parèmia o un vers tant simptomàtic com el següent. Diu la nostra gent en referir-se a les transgressions d'aquesta moralitat:

”Dels pecats del piu,
el Nostre Senyor se'n riu;
i dels del parrús,
hasta el Niño Jesús“.

O aquella explicació, derivada del nostre costum, que donava un home vell al seu fill, que es queixava de tenir la dona prenyada i dubtava si era d'ell. El bon home, amb tota la saviesa de qui ha recollit la tradició del dret consuetudinari, del vell costum valencià que resol conflictes amb el millor seny del món, com el que aplica a València el Tribunal de les Agües, li va contestar:

- Mira, fill, amb això passa el mateix que quan un caminant es menja un préssec, tira el pinyol i cau dins la teua finca: de qui serà el presseguer que eixirà d'aquell pinyol?
Meu -va dir el fill sense dubtar-ho.
Puix aplicat el conte -va respondre el vell-. Si l'has prenyada tu o un altre, això res no importa. El fill és teu.

La ciutat de València com a paradigma de la vida alegre i jocunda

Supose que els exemples els han resultat il·lustratius. Cal que ens referim als començaments d'aquesta història, als temps en els què València era una ciutat gairebé nova per la seua població i les seues tradicions, als temps axials o de conformació de la personalitat valenciana actual, als què pertanyen la major part dels mitos constitutius de la personalitat dels nostres pobles. És a dir, a l'Edat Mitjana, perllongada gairebé fins als començaments de la Moderna.

Com tots saben, la ciutat de València era aleshores, pel que fa a aquests assumptes, la més famosa de tota la Mediterrània. De manera que el seu bordell el visitaven viatgers procedents de tot arreu i era l'admiració fins i tot dels italians, mestres d'aquests afers. Si més no, citaré algunes dones que personifiquen les millors oficiales d'aquest comerç: primer, la què ens presenta Benedetto Croce com una troballa d'Ariosto, Fiacumetta la Grauera, “bella de gesto e bella de figura²⁶”, una italiana filla d'un hostaler que tenia una fonda al Grau. A continuació, les què esmenta La Carajicomèdia²⁷, amb glossa inclosa, que en vuit versos en cita cinc i el grup de les cantores:

Notas:

26-Publicats pel Consell Valencià de Cultura (1996) i la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència (1995).

27-Ombuena, citat, p. 161.

28-Vegeu els treballs sobre Ferruç i Timoneda, de Teresa Ferrer i Carmen García Santosjuanes, respectivament, en Oleza, J. [Dir.] *Teatros y prácticas escénicas. I. El quinientos valenciano*. València, Alfons el Magnànim, 1984, p. 147-148 i 137-161.

29-Diari, citat, p. 313. Vegeu també, sobre el Mediterrani: *Diccionari per a ociosos. Obras completas* / 6. Barcelona. Ed. 62, 1992, 2^a, p. 90-94. I sobre l'erotisme dels vells: *Babels i Babilònies*. Ibid., p. 292-297.

30-Diari, citat, p. 42 i 159.

31-Font oral: A. Lázaro, 16.4.1982., Castelló de la Plana.

32-Gracián, Baltasar. *El Críticón*. Vol. I. Barcelona, Amigos de la Historia, 1973, p. 135 i 269.

”Está sobre todas Francina compuesta, y Estaña, la monja, con ojos muy santos; las del burdel alcando los cantos, la Portoguesa dando de cuesta. Vimos Vilara, haciendo gran fiesta a su fray Alonso, que la canoniza; Ysabel la Murteta, que pixas batiza; la aragonesa, quen blanco se resta”

I la glossa:

”Francina es pública y notoria en Valencia, y bate su cobre muy bien, y a poca costa de su persona tiene un violario (una pensió de per vida) sobre los ginoveses. Estaña la Monja es muger de buen fregado, sierva de los siervos de Dios, va por la calle, los ojos putos restrando por tierra, que parece santa... Las del burdel, público es ser todas grandes cantoras de Cadira (és a dir, la cadira fixa al cor). La portoguesa, noble muger, bive cabe los Carroços. Tiene una gelosía verde, y, con el grande peso (o peso) de sus años, da de cuesta esta toda sobre cuentos. Que creo alguna noche si corre tras montaña dará por tierra. A su vista me remito. La Vilara tomó este nombre de su amigo. Bive el Carrer de las Avellanas. Fray Alonso con unas reverendas la canonizado, y ella guarda su fiesta (es refereix a una malaltia venèria). Ysabel la Murteta al mismo Carrer reside. Desta se lee que en verano contínuamente está muy proveyda de agua rosada de azahar con que batiza los carajos sudados. La Aragonesa, llamada Leonor, bive al carrer de Barcelona. A esta robaron ruftanes una noche, que no le dexaron sino la madera y el blanco de las paredes; pero ella, como buena, con aquella sola eredad que Dios le dio entre las piernas, se ha remediado muy bien, aunque le duró más de dos meses estar a su puerta diciendo a quantos passavan: *Ingredimini, o vos amici mei, et videte dolor meus*”.

A banda les greus faltes del llatí macarrònic, l'autor esmenta, a més, la coixa vella, la Leonor, qui va prostituir la seua filla, la Tiraniva, “que virgos rehace”, les deu sibil·les “la flor de las putas valencianas”, Quiteria, al carrer de la “Virgen de Gracia”, la Ciscareta, a qui li agradava el beure, la monja Sesé, Úrsola, “hija de una lora, lora por sí, gran hedadora”, Ibora Beteta, “que es hombre”, Madalenica, qui “en motes subtils, burlando pregona las pixas civiles”, Francina, “bagassa y nonesta”, la Monjaraza, la Foresea, la Esparteñera, “que bosas saltea”, la Camarena, la trista Brianda, Catalina del Aguila, etc. Una circumstància que crida l'atenció és que la major part d'aquestes dones eren de procedència aliena, és a dir, no eren valencianes, sinó, gairebé totes, procedien d'altres terres hispàniques.

El mateix Menéndez y Pelayo, home poc avesat a parlar amb lleugeresa d'aquestes qüestions, es refereix a la fama de la València renaixentista. Val la pena citar les seues paraules, perquè són un resum d'allò que diem:

“...ninguna ciudad tuvo tan extraña reputación como Valencia... Del estado de las costumbres en el siglo XV tenemos peregrinos datos en los sermones... que en su nativa lengua predicaba San Vicente Ferrer. Si se comparan con las pinturas que en su famoso libro satírico trazó Jayme Roig, el orador sagrado y el poeta se completan mutuamente, y el testimonio del uno y del otro puede corroborarse con documentos legales y notariales, libres de toda sospecha de hipérbole¹⁸”.

Eren els temps d'Alfons el Magnànim i dels Borges¹⁹. Com veuen, València era aleshores una gran festa. I més, si pensem que la crisi econòmica que afectava tota Europa, li havia passat de llarg.

Però no tot són històries de prostitució en aquesta ciutat. El tema surt en altres contextos, fins i tot relacionats amb la religiositat més ortodoxa i eclesiàstica. Això sí, amb caires de teatralitat semblants i, potser, més acurats encara, almenys des de la perspectiva del nostre temps.

Per veure-ho, no tenim més que recórrer als sermons de sant Vicent Ferrer, que devien ser una gojada per als fidels, o les històries de la *Vita Christi*, que ens conta sor Isabel de Villena, que també ho devien ser per als lectors i lectores. Tant en un cas com en l'altre, ens sorprén la llibertat, alhora que la dignitat, amb què s'expressen. En veurem dos fragments:

El primer pertany al *Sermo in die Sancti Johannis*, que és el del dia de la Nativitat del Baptista²⁰. En ell conta que Sacaries, el seu pare, “era molt noble hom de llinatge, e ere sacerdot, e la mare s'appel·lava Elisabeth”. Tots dos “servaven les cerimònies de la Ley vella; eren justs davant Déu e lo proïsme, per dreta intenció que havien en les obres que feien, e davant lo proïsme per bon exemple... pagaven bé los scuders e los servidors de la sua casa, son loguer e sa soldada a quiscú, e no els retenien les soldades, mas pagaven a tots sens querella”.

La teatralitat dels sermons vicentins arriba a les més altes cimeres quan ens explica certes particularitats de la concepció i del naixement del Baptista, que poden estranyar a la sensibilitat actual, però que era una manera normal de parlar-ne al seu temps. Poden imaginar-se'l dalt de la trona, dient amb la veu de bon predicador que devia tindre:

“...Sacaries e Elisabet estaven en son bon matrimoni e eren ja molt vells, de setanta o vuitanta anys; e santa Elisabet era stèril, que no podie concebre per poder natural, per ço com ere molt freda; e ells aprés que hagueren estat algun temps abduy,

partiren lo llit e dormie quiscú en sa cambra, e do-naren-se a Déu ab oracions, ab almoynes e altres bones obres”.

Aleshores es produí l'anunci de l'arcàngel sant Gabriel a Sacaries, que tindria un fill “tan sant, que en lo ventre de sa mare serie santificat. E Sacaries dubtà. Sabeu per què? Car guardave e pensave: Yo só vell e ma muller stèril e vella; no es porie fer”.

Davant d'aquests dubtes, l'arcàngel li amolla:

“...só vengut de part de Déu per denunciar-te açò, qui no puc mentir i tu no em vols creure, e per ço te dich que tu tornaràs mut, que no poràs parlar fins que sien complides totes aquestes coses”. I, de resultes d'aquests dubtes, tenim a Sacaries que “no podie parlar sinó Mu! Mu!”.

Aleshores es produceix la generació miraculosa, com diu sant Vicent:

“Sapiats que Sacaries e sa muller Elisabet no podien haver fills per poder natural; mas Déus fortificà la virtut de abduys... Quan lo bon home se'n anà a casa seva, así tot demudat, e la dona que el ve venir axí descolorit, pensat com li deye: “Oo, senyor! E què haveu haüd?” E ell no podia parlar. Pensat ella quina dolor en devie haver! “Ai, mesquina, e que haveu marit mut!”. E quan vench al vespre, que la bona dona volie anar a fer sa oració, e a dormir a la sua cambra, lo bon home la pren ab dues mans, dient: “¡Me, me, meee!”. E ella: “E què voleu?” “Me, me!”, Finalment, la bona dona, veent ço que el bon home demanave, per ço com la tirave a si, a la sua cambra, per no pecar consentí de anar amb ell; e, quan fo en la cambra, ell usà ab ella, e, finalment, ell la emprenyà”.

I segueix la història.

“...quan la bona dona hagué concebut, ella se cobrie amb cota tan gran com podie, per ço que no ho coneguessen les gents e que no diguèssen: “Ha, haa! Hom se cuidave que ere santa dona, e ella encara se ajusta amb lo marit. Si bé s'és vella, hom pensave que fos devota, e ella és prenyada...”

Prou de sant Vicent. Fixem-nos ara en el fragment de sor Isabel de Villena que parla de l'amistat que li va mostrar el Messies a sant Joan, quan, després de la redempció, va rebre al cel tots els justos:

“E venint lo gloriós Joan, tots los àngels que aquí eren, alegrant-se molt, començaren a cantar ab gran melodia... E lo Senyor, prenint-lo per los braços, dreçal e, bensant-lo ab gran amor, abraçant-lo molt estret com a fill molt amat, e re-

Notas:

33- Almela i Vives, F. *Valencia y su reino*. València, Del Cenia al Segura, 1985, 2^a ed., p. 44.

34-La conta Ombuena [citat, p. 113] i diu que Azaña l'arreplega a les seues memòries.

35-Pastor Chilar, V. “San Antón: tres siglos de historia (1684-1983)”. Dins *Nuestras tradiciones*. Vol. I. Elx, Patronato Histórico Artístico cultural d'Elig, 1984, p. 111-123.

posant lo cap de Joan sobre los seus sagrats pits, dix-li: "Amat meu Joan, anit, en la mia darrera cena que fiu ab los apòstols meus, ací sobre els meus pits reposà e dormí lo cosí teu; car a vosaltres dos, per privilegi singular, és permés descansar e reposar en tal loch; no sens gran misteri abduys sou nomenats Joans, significant ésser molt abundosos en la gràcia e amor mia... siau vos molt exalçat, e coneguen les gents que a vos reclamaran que per mi sou tan amat que qualsevol cosa que'm demaneu per als devots vostres no us sia negada..." E volent prendre comiat lo amat Joan, per fer loch a l'altra gent, besant la mà al Senyor, sa majestat lo besà altra vegada en la boca; e'l besà e abraçà ab tanta amor que los àngels e homens, alegrant-se de tanta favor e festa, digueren entre si: Non est inventus similis ille..." (Cap. CXCII)²¹.

En podríem adduir més testimonis de l'època, com el què comenta Antonio Tovar, en referir-se Ausiàs March i el decaletge entre la seu vida i la seu obra. El poeta més espiritual dels nostres, es va casar amb dues dones per conveniència. No va tenir fills d'elles, sinó cinc d'uns altres amors irregulars, dones de condició social inferior. De tot això no hi ha rastre a la seu poesia. Com a penes tampoc n'hi ha d'aquell fadrí apel·lat Joanet, que s'havia emportat a viure amb ell contra la voluntat del pare del menor, i de qui hi va haver d'apartar-lo la reina Maria, regent en l'absència del seu espòs, també infidel i un tasta-les totes, perquè estava en vies de perdició, com mostra la documentació del temps²².

O les doctrines de Francesc d'Eiximenis, qui pretén una societat ideal en què, com a mals menors, són tolerables els bordells, això sí, ben reglamentats, i, fins i tot, la difamació pública, si més no, per a què els ciutadans se'n guarden d'obrar mal amb la por als difamadors, és a dir, a la crítica social²³.

També, a l'esmentat Tirant lo Blanch, destaca aquesta característica del bon humor valencià, amb escenes de *vodevil* i d'altres ben teatrals organitzades per la seu amiga Plaer de ma vida. Pel que es veu, aquells temps, això de la privacitat i la intimitat encara no es gastava. Al cap i a la fi, el seu company Hipòlit abastà l'imperi de Constantinoble, com diu Joan Fuster, a conseqüència d'una història de cul²⁴.

Però avancem en la història. Cent anys més tard de l'època que tractem, encara durava aquesta alegria valenciana en el joc de l'amor. Hi tenim els romanços erudits de *Las series valencianas del romancero nuevo y los cancionerillos de Munich* (1589-1602), que va publicar A. Rodríguez-Moñino²⁵, i els *Cançoners d'Ontinyent i de Gandia*²⁶. Sobretot a *Las Series valencianas*, hi ha un material de primera mà per a conèixer la vida de la ciutat de València. Encara hi perdurava la vitalitat del món d'Ausiàs March, sant Vicent Ferrer, Isabel de Vilenya, Francesc d'Eiximenis, Jaume Roig, els Borja, l'esmentada Fiacumetta la Grauera i les altres que hem citat.

Com he dit, es tracta de romanços erudits. València en va ser enormement prolífica, com mostra l'activitat de les seues impremtes, els cançoners esmentats i altres obres que encara romanen inèdites. N'hi ha una gran abundància d'aquestes composicions que tracten del tema amorós. L'autor més reproduït en les esmentades Sèries és D. Carles Boyl, fill bord o natural de D. Valerià Boyl, cognom d'una antiga nissaga valenciana. Amb ell, també hi figuren Lope de Vega, Góngora, Quevedo i els valencians Martí Pineda, el canonge Tàrrega, mossén Dionisi Pont i alguns altres. Don

Carles Boyl, qui devia ser un bon element en aquests afers de l'amor i del llit, acostumava a dedicar els seus poemes a les amants diverses de què presumia: Menandra se'n porta la palma amb onze dedicatòries. N'hi ha d'altres, però, que ell anomena *Niñas* genèricament i elsafegeix una característica que considerem simbòlica: de Oro, de Plata, de Cristal, de Zafiros, del Sol o de los Luceros, de les quals es coneix el nom. La Niña de Cristal era Dña. Egipciaca Descans, la de los Luceros Dña. Magdalena Castellví, la del Sol Dña. Maria de Salat Valeriola, la de los Zafiros Dña. Ana de Casalduch, i la de Plata la bellíssima Dña. Isabel de Híjar. N'hi ha alguna, com una tal Corsicanda, que és desconeuguda. Com poden veure, el fogós D. Carles donava per a molt.

Però les coses d'aquest món són fugisseres. Poc després d'aquestes històries, l'arquebisbe Tomàs de Vilanova i els seus successors, sobretot el patriarca Ribera, canvien del tot aquella ciutat capital de la dolce vita, lliure d'inhibicions, alegre i confiada, en una altra completament diferent, on es perseguia la llibertat de costums, i les lleugeres anteriors són substituïdes per les severitats²⁷. És la capital on es retira el sapastre Gil Blas de Santillana, ja casat i habitant a les seues alqueries de Llíria i d'Antella, per portar una vida ordinària, lluny de les vel-leitats anteriors. És la capital del Col·legi del Corpus Christi, de les emparedades, de Miguel de Molinos, del venerable P. Simó i de les noves devociions. A partir d'ara, fins i tot el teatre més popular com el de Jaume Ferruç i Joan de Timoneda, es plega a aquestes exigències i perd la comicitat i la frescor que havia mantingut²⁸.

S'acaba amb això l'esperit lliure, desenfadat i procaç, moltes voltes, del nostre poble? Cal dir que no, com tots vostés saben. "L'indocile liberté de ce membre" com diu Montaigne i repeteix Fuster²⁹, ha perdurat i seguim tractant el sexe amb una irreverència total i gairebé ètnica, com el sagristà tracta les coses sagrades que li són familiars. Quina és l'explicació? Fuster n'aporta una amb unes certes traces ètniques: "Quan el tòpic, alhora popular i... culte, afirma que els motors essencials de la humanitat són la fam i l'amor, reconeix explícitament les demandes vives, immediates, quotidianes, del cos"... S'ha sublimat això que tan discretament anomenem amor -i que anomenem amor, en efecte, perquè ha mitjançat la sublimació-. "Amb la fam no ha calgut pas fer-ho", perquè els qui fan la literatura no tenen aquesta necessitat³⁰. Jo, això últim ho discussiria, perquè, al meu parer, constitueix una altra vessant de la nostra personalitat. Però ara no tenim temps per parlar-ne.

En volen més exemples? Tots vostés em podrien retreure i, potser, començaríem amb allò de què, als nostres pobles, fins no fa massa temps, els xiquets anaven amb les parts a l'aire tot el dia, per a no tenir problemes a l'hora d'usar els forats escatològics, que, a la seu edat, no serveixen de gran cosa, malgrat que ja troben cert regust en aquest ús tan simple. També podríem parlar de la llengua, de les paraules, que tornem a qualificar d'escatològiques, per a referir-se a mil i una cosa: des del sexe, que admet el nom de tots els fruits, fins a les denominacions geogràfiques, que accepten noms no massa remirats. Jo en posaré encara un altre exemple tret del romancer popular. Un dels romanços creats fa poc relativament, nascut probablement durant el primer franquisme i afectat per la vulgaritat a què es referia Fuster abans. Es tracta d'una carta de protesta que fan les dones de la mala vida (i d'això es queixen) de València al governador, per la competència d'altres comerciants i comerciantes del sexe. Una de les versions diu així:

“Les putas desta ciutat
de fer tenim el honor
esta instància, o lo que siga,
al senyor governador:
Que criadetes, modistetes
i altres mil calfabraguetes
tinguen el dret a follar
i no les facen pagar,
això té moltes punyetes.
La que siga pillà, que pague:
un duro si ho fa en la mà
i una peseta, per la pardalà.
Deu pagar el maricon
ja que la igualtat obliga,
no n’hi ha dret que eixe gandul
estiga prenent pel cul
com nosatros per la figura.
Si això ho fa l’autoritat,
en permís de totes rames,
viurem en tranquil·litat,
el parrús entre les cames,
les putas d’esta ciutat”³¹.

I acabe. Som un poble ben lliure, massa lliure, dirien els moralistes. Nosaltres direm que, de massa lliures que ens sentim, som un poble públic, teatral, espectacular. I aquesta llibertat es fonamenta, primer que res, en l’erotisme, la sensibilitat amorosa, el sexe i la poca vergonya en parlar d’ell. La nostra cultura popular s’ha sedimentat en aquest motlle i cal reconèixer-ho, com també podem parlar-ne d’altres, la fam, per exemple, o la mort. Això sí, sempre, però, amb aquest caràcter d’espectacularitat que hem destacat al llarg de les meues paraules.

Alguns altres aspectes

No és suficient aquest aspecte de l’espectacularitat que hem considerat fonamental, per explicar la manera de ser dels valencians. N’hi ha d’altres que també ho són. Com he dit, no som un poble simple ni tenim una cultura senzilla. L’espectacularitat es manifesta en altres camps. Sense entrar-hi, perquè no tenim temps, els en donaré un tast en forma d’anècdotes. Com el cas de Baltasar Gracián, el jesuïta de *El Criticón* i que qualifica la ciutat de València com “alegre, noble y florida... llena de todo lo que no es substancia” i inconstant, ja que “temióse que con la misma facilidad con que la recibirían hoy [a la reina Artemia] la echarían mañana”. I ens titlla de crèduls. Doncs bé, conta Almela i Vives que gran part de l’animositat que ens tenia, derivava d’un sermó desgraciat. Ell, que es considerava un bon predicador i devia ser-ho en aquells temps barrocs de moralitat aspra, per impressionar l’auditori un dia, no se li va ocórrer altra cosa que, a mig discurs, traure un plec de paper i dir que era una carta del mateix infern. La riallada va ser tan general que el seriós aragonés no va tindre més remei que marxar cap a Osca on el traslladaren els seus superiors degut al desastrós sermó.

Un altre cas, ara més recent. En temps de la segona República, va visitar València el president Alcalà Zamora, i l’acompanyava Manuel Azaña, qui era primer ministre, home de molta solemnitat i un posat més que seriós. Després dels actes públics de rigor, entre els què hi va haver, fins i tot, una mostra dels *bailes regionales* (com els deien i encara els diuen) i de focs artificials, que els il·lustres visitants van veure des del balcó de l’Ajuntament, el poble que omplia la plaça, va demanar (perquè li abellia, m’imagine jo) que parlara Azaña. Algú ho va manifestar i tots ho recolzaren. Però el borinot de torn, quan ja es feia el silenci, mentre Azaña es pensava què diria, va amollar amb un crit més fort que l’anterior: “Que es riga! que es riga!”. Poden imaginar-se la que es va armar. Això sí, tot el públic s’ho va passar molt “rebé”. Un cas com aquest és impensable del tot en una altra ciutat que no siga València.

Com també és insòlit que, a Elx, el dia de Sant Antoni, a la processó del Sant que es feia pel matí i anava des d’una fàbrica d’espardenyes fins a la seu ermita, s’acostumava a soltar porquets entre la comitiva que desfilava. Poden imaginar-se el comportament de l’animal, que, evidentment, constituïa també tot un espectacle de bon humor, que contribuïa als ingressos necessaris per a fer la festa.

Ja acabe. No he fet altra cosa que començar un discurs a seguir altres moments. Mentrestant, espere que ho hagen passat bé, tots convençuts què el sexe és un dels fonaments de l’espectacularitat de la nostra cultura popular. L’altre, també ho hem insinuat, és la fam, de la qual en podem parlar un altre dia i ho podem fer fins i tot amb projeccions. Això, però, depén de vostès.

Moltes gràcies.

Àlvar Monferrer i Monfort.
Historiador i antropòleg.

NORMAS DE EDICIÓN DE LA REVISTA: “CALP BUTLLETÍ DE L’INSTITUT D’ESTUDIS CALPINS”

El Consejo de redacción de “Calp. Butlletí de l’Institut d’Estudis Calpins” ruega que se tengan en cuenta las siguientes normas para el envío de trabajos originales:

Presentación:

Los artículos de investigación deberán ser inéditos, enviándose dos copias en papel, mecanografiadas a doble espacio y en una sola cara, con una extensión máxima de 7 folios DIN-A4, acompañando soporte informático en lenguaje compatible PC. Se añadirá un resumen del contenido del trabajo, con una extensión máxima de 50 palabras, en valenciano o en español, además de una breve nota curricular de la formación académica, situación profesional y labor investigadora del autor. Los originales deberán enviarse a el Institut d’Estudis Calpins, Av. Masnou, 1. 03710 – Calp. fmonjo@ajcalp.es

Admisión:

El trabajo será sometido al dictamen de dos especialistas en la materia y, a la vista del mismo, el Consejo de redacción decidirá si procede o no su publicación, lo que se notificará al autor.

Referencias bibliográficas.- Las citas bibliográficas se colocarán en notas a pie de página. Todas las referencias bibliográficas se atenderán a la siguiente secuencia: apellido/apellidos del autor o autores, que se pondrán en mayúsculas, el nombre completo del autor o autores, que irá en minúscula, seguido de coma; luego, en cursiva, el título de la obra, seguido de coma; a continuación, el lugar de edición, seguido de coma, y la fecha de publicación, también seguida de coma; por último, la p./pp. de referencia.

Ej.: HOBSBAWM, Eric J., *Historia del siglo xx*, Barcelona, 1995, pp. 29–30.

Si una obra ha de ser citada varias veces, la primera mención será íntegra y las siguientes abreviadas:

Ej.: HOBSBAWM, Eric J., *Historia del siglo xx...*, pp. 42–53.

En caso de cita consecutiva:

Ej.: *Ibidem*, p. 275.

Cuando se trate de artículos de revistas: apellido/apellidos del autor o autores, que se pondrán en mayúsculas; el nombre completo del autor o autores, que irá en minúscula, seguido de coma; luego, entre comillas, título, seguido de coma; título de la revista en cursiva, seguido de coma; tomo o volumen correspondiente; número de la revista; año, entre paréntesis; finalmente, p./pp. de referencia.

Ej.: REDERO SAN ROMÁN, Manuel y GARCÍA GONZÁLEZ, Gloria M., “Prensa y opinión en la transición política”, en *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, n.º 8–9 (1991–92), pp. 85–119.

Cuadros y gráficos:

Los cuadros y gráficos deberán aparecer insertados en su lugar correspondiente en el texto, siendo claramente numerados e identificados (Cuadro 1, Gráfico 1), además de facilitar su copia impresa aparte para una correcta reproducción.

Notas bibliográficas y reseñas de libros:

Las notas sobre el estado de la cuestión de un tema referido a cualquier período histórico o materia tendrán una extensión máxima de 2 folios DIN-A4, acompañándose una bibliografía final según las normas especificadas.

Las reseñas de libros tendrán una extensión máxima de 1 folio DIN-A4, especificándose el autor, título, lugar de publicación, editorial, fecha de publicación y número de páginas, así como el nombre y apellidos de quien realiza la crítica.

Anímate a publicar

NORMES DE EDICIÓ DE LA REVISTA: “CALP BUTLLETÍ DE L’INSTITUT D’ESTUDIS CALPINS”

El Consell de redacció de “Calp. Butlletí de l’Institut d’Estudis Calpins” prega que es tinguen en compte les següents normes per a l’enviament de treballs originals:

Presentació:

Els articles d’investigació hauran de ser inèdits, enviant-se dos còpies en paper, mecanografiades a doble espai i en una sola cara, amb una extensió màxima de 7 folis DIN-A4, acompañant suport informàtic en llenguatge compatible PC. S’afegirà un resum del contingut del treball, amb una extensió màxima de 50 paraules, en valencià o en espanyol, a més d’una breu nota curricular de la formació acadèmica, situació professional i labor investigadora de l’autor. Els originals hauran d’enviar-se a l’Institut d’Estudis Calpins, Av. Masnou, 1. 03710 Calp. fmonjo@ajcalp.es

Admissió:

El treball serà sotmès al dictamen de dos especialistes en la matèria i, a la vista del mateix, el Consell de redacció decidirà si procedeix o no la seu publicació, la qual cosa es notificarà a l’autor.

Referències bibliogràfiques.- Les cites bibliogràfiques es col·locaran en notes a peu de pàgina. Totes les referències bibliogràfiques s’atindran a la seqüència següent: cognom/cognoms de l’autor o autors, que es posaran en majúscules, el nom complet de l’autor o autors, que anirà en minúscula, seguit de coma; després, en cursiva, el títol de l’obra, seguit de coma; a continuació, el lloc d’edició, seguit de coma, i la data de publicació, també seguida de coma; finalment, la p./pp. de referència.

Ex.: HOBSBAWM, Eric J., *Història del segle xx*, Barcelona, 1995, pp. 29-30.

Si una obra ha de ser citada diverses vegades, el primer esment serà íntegre i les abreujades següents:

Ex.: HOBSBAWM, Eric J., *Història del segle xx...*, pp. 42-53.

En cas de cita consecutiva:

Ex.: *Ibídem*, p. 275.

Quan es tracte d’articles de revistes: cognom/cognoms de l’autor o autors, que es posaran en majúscules; el nom complet de l’autor o autors, que anirà en minúscula, seguit de coma; després, entre cometes, títol, seguit de coma; títol de la revista en cursiva, seguit de coma; volum corresponent; número de la revista; any, entre parèntesis; finalment, p./pp. de referència.

Ex.: XARXER SANT ROMÀ, Manuel i GARCÍA GONZÁLEZ, Gloria M., “Premsa i opinió en la transició política”, en *Anales de la Universitat d’Alacant. Història Contemporània*, núm. 8-9 (1991-92), pp. 85-119.

Quadres i gràfics:

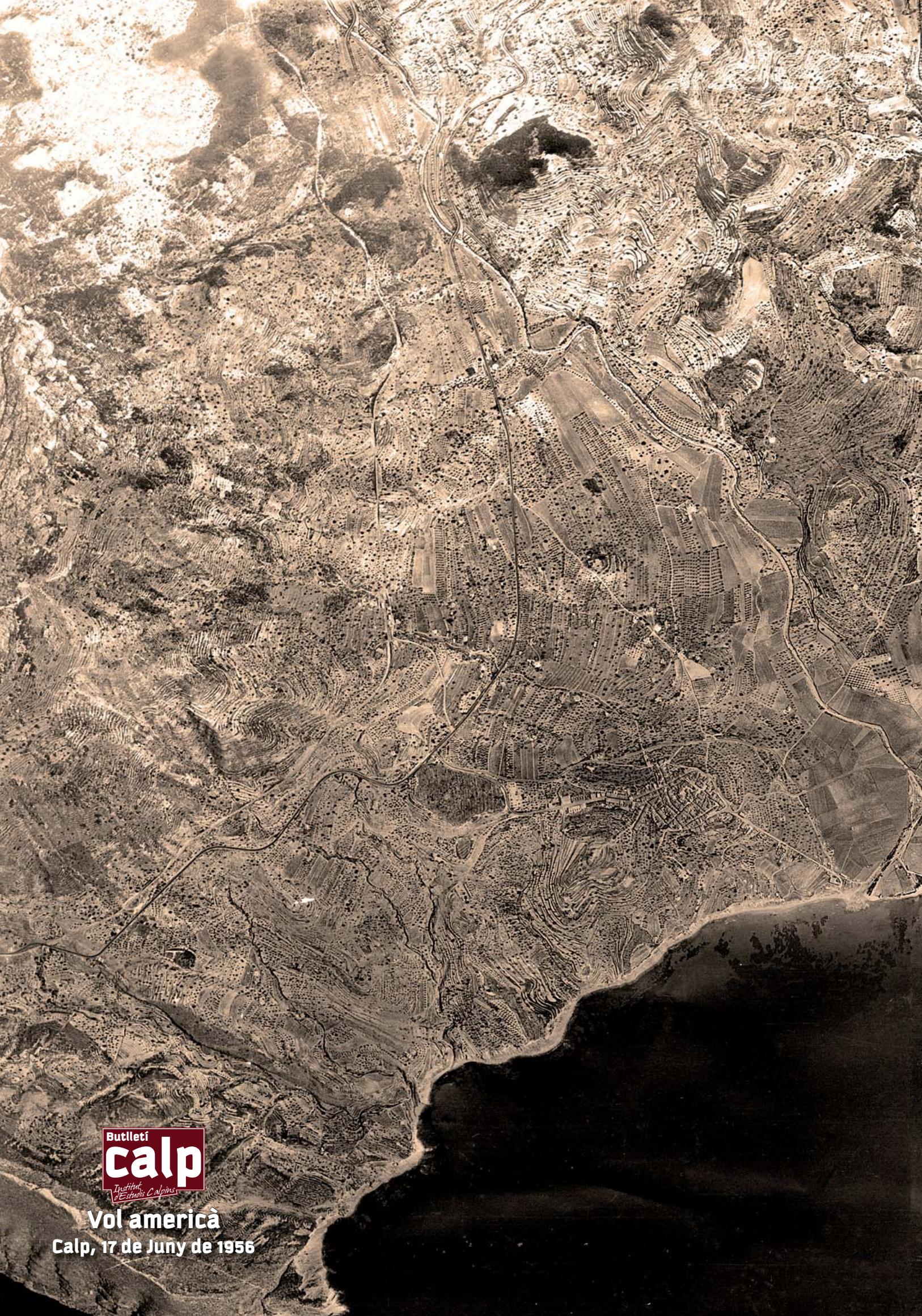
Els quadres i gràfics hauran d’aparèixer inserits al seu lloc corresponent en el text, sent clarament numerats i identificats (Quadre 1, Gràfic 1), a més de facilitar la seu copia impresa a banda per a una correcta reproducció.

Notes bibliogràfiques i ressenyes de llibres:

Les notes sobre l’estat de la qüestió d’un tema referit a qualsevol període històric o matèria tindran una extensió màxima de 2 folis DIN-A4, acompañant-se una bibliografia final segons les normes especificades.

Les ressenyes de llibres tindran una extensió màxima d’un foli DIN-A4, especificant-se l’autor, títol, lloc de publicació, editorial, data de publicació i nombre de pàgines, així com el nom i cognoms de qui realitza la crítica.

Anima’t a publicar

Butlletí
calp
Institut d'Estudis Calpins

Vol americà
Calp, 17 de Juny de 1956

Lluís Alcanyís Y LA INSTRUMENTALIZACIÓN DEL SANTO OFICIO

Víctor Sánchez Martín
Universitat d'Alacant

En 1506 era quemado en la hoguera Lluís Alcanyís, médico valenciano de primer orden y el primer catedrático de medicina de la Universidad de Valencia. El ejercicio médico le había reportado un gran prestigio, sancionado por las autoridades locales en diversas ocasiones, pero la condena de su mujer, por criptojudía, le arrastró a la muerte. Pese a su notable posición social, su círculo de amistades y su papel entre la intelectualidad, no pudo salvarse. ¿Fue una motivación religiosa lo que le condenó?

En este artículo se pretende restituir la figura de Alcanyís mostrando la utilización de la Inquisición en el control de determinados grupos sociales, y la instrumentalización que se hizo de ella. Alcanyís fue un ejemplo más de la depuración que se dio en la época, una depuración que no era exclusivamente religiosa; también fue científica, institucional y social, mostrando cómo la ciencia está íntimamente entrelazada a los condicionantes de su época, puesto que las controversias científicas se encuentran siempre condicionadas por un entramado de intereses complejo, y no exclusivamente teórico, donde destacan las luchas corporativas.

La vida de Alcanyís nos permite observar la relación entre la medicina y la sociedad, puesto que ni la medicina ni la ciencia son hechos aislados de los conflictos políticos, económicos o religiosos de un tiempo. Además, la medicina es una actividad extraordinariamente sensible a la situación social de los grupos que la demandan; por ello no es algo puro y aséptico, lo que afecta también a los médicos y sus cuerpos doctrinales¹. La ciencia es un fenómeno social; lo mismo ocurre con la medicina, más aún cuando el enfermo decide cuándo y en qué condiciones acude a un sanador u otro, en una sociedad con un pluralismo médico mayor que el de la actualidad.

La figura de Alcanyís había quedado reducida a unos simples comentarios sobre su *Regiment sobre la preservació e curació de la pesta*, el primer libro médico impre-

so en catalán en la ciudad de Valencia². Por ello en este trabajo obviaremos deliberadamente su obra médica para centrarnos totalmente en la periferia del texto. Actualmente concedemos un papel primordial a la recuperación de las vidas de los personajes de segundo orden, o cuyas ideas a la postre no triunfaron. Es la biografía de los sin biografía, con la que podemos reconstruir la rica complejidad de toda una época, ajenas a los condicionantes de las vidas de las figuras históricas de primera línea. Por tanto, es importante prestar la atención debida a casos como los de nuestro médico.

A día de hoy no contamos con una biografía completa sobre su vida, pero parece ser que Alcanyís nació en Xátiva en torno a 1440, descendiente de familia de conversos³. Aunque no conocemos el origen de su formación médica, siendo hijo de un notario, podemos contar con que marchara a estudiar en algún Estudio General de la Corona de Aragón, puesto que en Valencia aún no existían esos centros. Para entender el contexto intelectual de la época, debemos tener en cuenta que el País Valenciano fue una zona fronteriza, donde se mezclaron las prácticas científicas judía y musulmana con la embrionaria ciencia cristiana, lo que permitió que la medicina escolástica cristiana asimilara el saber greco-árabe. Los cristianos no apostaron por un conocimiento abierto y accesible a todos, típico de la tradición judía y musulmana, el modelo abierto⁴, y por ello se crearon las universidades como centros de poder y control del saber.

En ese contexto los judíos se constituyeron como una minoría urbana que fue aumentando su importancia por su papel cada vez mayor en las empresas comerciales y financieras. Además, no perdieron a sus minorías cultas, por lo que la actividad intelectual fue mayor que en el caso musulmán. Pero la gravedad de las persecuciones antijudías de 1391⁵, con sus conversiones masivas, llevaron a que apareciera el médico converso de judío, una nueva figura,

Notas:

1-GARCÍA BALLESTER, L., *Los moriscos y la medicina. Un capítulo de la medicina y la ciencia marginadas en la España del siglo XVI*, Labor universitaria, Barcelona, 1984, pp. 9-11.

2-A.A.V.V., *Lluís Alcanyís 500 anys. Col·lecció una ullada a la història*, Xàtiva, 2006, p. 39. Con una tirada de 500 ejemplares, el Regiment fue una obra de divulgación médica para las clases ciudadanas.

3- *Ibidem*, pp. 13-15.

4-LÓPEZ PIÑERO, J.M y NAVARRO BROTONS V., *Història de la ciència al País Valencià*, Edicions Alfons el Magnànim, Valencia, 1995, pp. 20-21.

5-La gravedad de estos sucesos en Sevilla, Valencia, Mallorca y otras ciudades cambió la situación de la comunidad judía en los territorios hispánicos, gene-

tolerada por la sociedad cristiana hasta inicios del siglo XVI. El médico converso, que normalmente pertenecía a una familia rica, estaba integrado en la burguesía valenciana y su condición de converso al cristianismo le permitía acudir a la facultad de medicina, algo vetado a judíos y musulmanes. Así se generó una nueva y conflictiva situación; el ascenso de un nuevo grupo dentro del campo de la medicina y del complejo mundo del prestigio ciudadano.

Ahí debemos situar a Lluís Alcanyís, protagonista de un ascenso social que le permitió conseguir una integración mayor en la sociedad cristiana. En 1467 se estableció en Valencia, siendo nombrado miembro del Tribunal Examinador de Médicos. El cargo era anual y fue reelegido en ocho ocasiones entre 1471 y 1503, lo que nos demuestra sus buenas relaciones con parte de la oligarquía municipal, como también lo prueba que fuera calificado de *peritíssim*. A su vez, fue encargado en 1469 del tribunal autorizador para aquellos que se dedicaban a la práctica de la cirugía, un cargo de una importancia vital en el control de la medicina. Alcanyís dio clase desde 1469 a 1470 y desde 1472 a 1473 en el Estudio de Cirugía de Valencia (fundado en 1462) tratando materias relacionadas con la práctica de la cirugía, una disciplina que estaba inserta en las corrientes renovadoras que llegaban desde las tierras italianas.

El Estudio se encargaba de adquirir y transmitir conocimientos, y sólo aquellos formados allí podían ejercer la medicina; pero el acceso estaba restringido a los no cristianos. Por ello actuó como una institución cristianizadora y al acabar con el libre acceso al ejercicio de la medicina permitió llegar a una definición profesional de aquellos capacitados para ejercer la medicina, que además de generar cargos, creó un status profesional ante la sociedad único entre las ciencias.

En 1470 Alcanyís se casó con su segunda mujer, Elionor Esparça, siendo vecinos de la familia de Joan Lluís Vives. Su situación era acomodada, gracias a una actividad profesional exitosa, que le granjeó el reconocimiento de la oligarquía urbana y los enfermos (si es que no formaban un mismo grupo), en un momento en que la medicina pasaba en Valencia por una etapa de institucionalización académica y oficial. En ese contexto médico, la diversa acogida a los planteamientos del humanismo italiano explica en parte el enfrentamiento con motivo de la fundación de la

Escuela de Cirugía entre los médicos formados a mediados de siglo, más innovadores (sin abandonar las ideas galénicas) entre los que encontramos a Alcanyís, y aquellos otros partidarios de la tradición. El triunfo de los médicos aperturistas a las nuevas ideas, apoyando la entrada de los estudios quirúrgicos en el Estudio General de Valencia⁶ era también el triunfo personal y social de Alcanyís.

En 1480 el Estudio de Cirugía fue reestructurado, para darle más prestigio, estableciéndose un claustro fijo de profesores, donde estaba incluido Alcanyís. A su vez, en 1486 se hizo obligatorio haber cursado estas enseñanzas durante cinco años consecutivos para poder presentarse al examen que facultaba para ejercer la cirugía. Con ello se generaba una endogamia que impedía el flujo de profesionales del exterior, primando las luchas internas y el interés corporativo local⁷. En 1498 el Consejo Municipal obtuvo la aprobación pontificia para establecer una universidad, y por ello procedió a establecer cátedras y nombrar profesores. La enseñanza de la medicina se basó en una única cátedra, que obtuvo Lluís Alcanyís, y así comenzaba a funcionar en 1502 la Universidad de Valencia, centrándose en los estudios médicos y literarios, dejando en un segundo plano las enseñanzas teológicas y jurídicas.

En el máximo apogeo de su prestigio personal y social, Alcanyís fue alcanzado por las zarpas de la Inquisición (instaurada en Valencia en 1482) a causa del proceso a su segunda mujer, Elionor Esparça, con la que tenía cuatro hijos⁸. En 1482 la Inquisición condenó a diversos parientes de Elionor por judaizantes, siendo quemados en efigie tras su huida. Elionor se benefició de los edictos de gracia mediante diversas confesiones, que serían aprovechadas para volver a reclamarla en 1483 y en 1489, a medida que la reacción antijudía aumentaba. En junio de 1491, de nuevo debía ampliar su confesión ante el inquisidor. El Santo Oficio quedó calmado un tiempo, quizás por la amistad personal entre los Alcanyís y el alguacil de la Inquisición valenciana. Pero en 1500 se descubrió una sinagoga secreta para los conversos en la casa de Miquel Vives, familiar de Joan Lluís Vives, lo que motivó que todo el sector converso quedara señalado. El resultado, una multitud de procesos y condenas, de las que los Alcanyís ya no pudieron salvarse; fueron acusados y el 13 de febrero de 1504 la Inquisición demandaba prisión para Elionor y probablemente para Alcanyís.

Notas:

rando una fuerte emigración y el inicio del problema converso que culminaría un siglo después, con la dramática expulsión efectuada en 1492.

6-VENTURA J., *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, La unitat, Valencia, 1978, p. 56. La apuesta por las técnicas quirúrgicas más modernas desembocó en el privilegio real de 1478 que permitía la disección de cadáveres, siendo muy contestado desde los sectores tradicionales.

7-GARCÍA BALLESTER, L., *La medicina a la València medieval*, Edicions Alfons el Magnànim, Valencia , 1988, p. 61.

8-El proceso de su mujer se ha conservado íntegramente, lo que no ha sucedido con el de Lluís Alcanyís, aunque ambos se solapan, por lo que es posible que se considerara un anexo lo referido a nuestro médico.

9-Encontramos testimonios invalidados, como el de una esclava rusa del padre de Elionor, que declaraba sobre unos hechos que su edad le impedía conocer.

El estudio citado de Ventura demuestra el interés y parcialidad de las denuncias, algunas hechas ya en 1482. Hubo interés en declarar contra Alcanyís, ya fuera para socavar su posición, por imitación social, porque éste se había labrado enemistades o por envidia, como podemos observar en el testimonio de Isabel Segarra, invalidado por no describir correctamente las ceremonias judías que alegaba haberle visto practicar. ¿Por qué declaró con total falsedad? ¿Fue alentada a ello? La multiplicidad de intereses es casi inabarcable⁹. Otra acusación que indicaba que Alcanyís sacrificaba a los animales al estilo judío, mientras oraba, quedó descubierta por provenir de un declarado enemigo, el cirujano Juan de Sangüesa. ¿Había tenido algún desencuentro profesional con Alcanyís o simplemente envidiaba su posición? Por desgracia, las fuentes no nos permiten conocer en qué posición social se encontraba este cirujano, lo que clarificaría si era un posible aspirante a la cátedra de Alcanyís y obtenía algún beneficio directo con su condena¹⁰.

Al prolongarse el proceso inquisitorial, las autoridades municipales pensaron en destituir de la cátedra de Alcanyís a su hijo, Francesc, que impartía clase en su ausencia. Por ello el 13 de noviembre de 1504, el rey Fernando el Católico se vio obligado a escribir a los jurados indicando que mantuvieran al hijo en la cátedra mientras terminaba el proceso, lo que muestra los deseos que generaba el citado puesto.

Finalmente, la mayor parte de los testimonios de descargo para Alcanyís, que indicaban que le habían visto violar preceptos judíacos, inculpaban a su mujer y sus hijas que no le habían seguido en ello. La larga estancia en prisión y las torturas fueron acabando con la resistencia de los acusados. Elionor renunció a defenderse más y desde marzo de 1505 intentó salvar a su marido haciendo declaraciones que la inculpaban plenamente. Dos semanas más tarde, el 31 de marzo de 1505, Alcanyís inculpaba a su mujer y su hija mayor, Aldonça. ¿Fue un último intento de salvarse concertado con su mujer, ya sin esperanzas? Más bien sería una confesión producto de torturas, como confirmaría el que Alcanyís tuviera que ratificar su declaración dos días después, costumbre inquisitorial ante las confesiones extraídas con tortura¹¹.

Elionor Esparça era condenada a muerte por pertinaz, negativa y relapsa, siendo quemada el 19 de septiembre de 1505, tras un año y medio de prisión y torturas. El 23 de noviembre de 1506, Alcanyís también era quemado en la hoguera, destino que probablemente compartió su hija mayor Aldonça. Su hijo Francesc fue inhabilitado para impartir clase en la cátedra de su padre y sus hermanas probablemente fueron procesadas. La biblioteca familiar fue enviada a un monasterio y las tres casas junto con las pertenencias familiares fueron vendidas, mostrando cómo la Inquisición se movía más allá del delito de opinión, puesto que los bienes no podían ser herejes, como decían los conversos de la época¹². La familia quedó arruinada y estigmatizada, y estos sucesos llevaron a que el padre de Joan Lluís Vives enviara a su hijo a estudiar al extranjero.

En este dramático contexto de persecuciones, algunos médicos colaboraron con el Santo Oficio, como los profesores del Estudio General Joan Oltra (médico de la Inquisición que compraba casas confiscadas a condenados) o Jaume Quintà, que acusó de judaizar al asesor del gobernador y regente de la cancillería de Valencia, Jaume Avinyó de Rossell, en 1487. Quintà, compañero de Alcanyís en el Tribunal Examinador de Médicos y en el Estudio de Cirugía, pudo haber tenido un papel importante en su proceso, tanto activo (actuando en su contra) como pasivo (no haciendo nada por testificar sobre su sinceridad cristiana), pero las fuentes no arrojan luz al respecto.

Por desgracia, Alcanyís no fue el único médico condenado. Francesc Allepús fue quemado en enero de 1489, bajo la acusación de judaizante, por estar circuncidado¹³. ¿Fue el detonante la posición social de los médicos conversos en el sistema universitario? Probablemente, puesto que lo mejor de la medicina valenciana cayó bajo el tribunal inquisitorial¹⁴. De esta forma se llevó a cabo una importante expropiación de riquezas de la pujante burguesía valenciana, que pasaron a manos de la Corona¹⁵. Además, hay que tener en cuenta las redes clientelares que pronto entraron en acción para cubrir los puestos vacantes, en una sociedad marcada por las influencias, los apadrinamientos y el patrocinio como institución social fundamental¹⁶. Muchos puestos ocupados por conversos quedaron libres

Notas:

Si sus amos eran condenados, los esclavos conseguían la libertad; si un prestamista de censales era condenado, sus acreedores veían extinguirse sus deudas.

10-Este sujeto llegó a declarar que "mataron en casa del dicho maestre Alcanyís una esclava cristiana que se decía Catalina, a palos" en VENTURA J., op. cit. p. 88.

11-Que hubo torturas parece confirmado porque Alcanyís se retractara posteriormente de las palabras pronunciadas contra otro converso, Miquel Ferrer, cuestión en la que intervino el propio monarca.

12-VENTURA J., op. cit. p. 100.

13-Los cirujanos debían decidir si la circuncisión de un encausado era producto de una decisión médica o de un ritual judío, obteniendo el poder de colaborar con los inquisidores o aliarse con el paciente.

14-Sin ir más lejos, nombres como Salvador Abril, Joan Bonia, Francesc Borrell, Dionís Cervera, Lluís Escrivà, Pere Gil, Pere Martí, Joan Mas, Gaspar Miró, Pere Pintor, Vicent Rupert, Ferrer Torrella, Jeroni Torrella, Francesc Trastull, además del propio Alcanyís y Francesc Allepús.

15-La Inquisición también atacó a otras figuras médicas por interés económico. Pere Pintor fue acusado en 1526 (habiendo muerto en 1505) con la intención de quedarse con los bienes que pudieran tener sus herederos, como sucedió en el proceso contra la madre de Vives, también muerta tiempo atrás.

para los afines o para pagar favores diversos. A su vez, la nobleza colaboró activamente con la Inquisición, puesto que estaba endeudada con el sector más acomodado de los conversos, y si éstos eran condenados, las deudas contraídas quedaban extinguidas.

Así fue como la Inquisición acabó con las clases ciudadanas valencianas, que eran de origen converso en gran parte. En medio siglo desapareció este grupo de lectores y productores de ciencia y literatura, heredero de una triple tradición cultural (judía, musulmana y catalana), gracias a medidas como la prohibición de ejercer cargos públicos a los descendientes de los condenados, con la que se eliminaba el poder político de los grupos ciudadanos, explicando su decadencia¹⁷.

Además, el Santo Oficio tuvo intervenida totalmente la principal institución cultural del Reino de Valencia, eliminando al escribano converso del Estudio General para situar un notario inquisitorial; convirtiéndose así en un instrumento de lucha de grupos sociales e influyendo en el proceso que, a finales del siglo XV, llevó a la medicina valenciana a despojarse de su tradición más medieval, de carácter judío y árabe, para asumir los planteamientos renacentistas italianos. Ese proceso no fue un proceso interno de la propia ciencia médica sin interferencias exteriores, sino que en él confluyeron diversos intereses, de tipo religioso, científico, económico y corporativo, junto con la actuación de diversos grupos sociales.

Los conversos habían sido aceptados como médicos por los cristianos, pese a las diversas prohibiciones, gozando de un amplio prestigio y estima en sus comunidades¹⁸. Esta aceptación generó conflictos socioprofesionales con los cristianos viejos, algunos de los cuales no dudaron en apostar por el Santo Oficio como mecanismo de resolución de las rivalidades. Al restar clientelas, preeminencia social e intelectual en un momento de pluralismo médico, la delación inquisitorial pasó a ser una estrategia de ascenso profesional más, dificultando la práctica médica a los prestigiosos médicos conversos. La instrumentalización del Santo Oficio, utilizado para resolver tensiones entre grupos sociales, en este caso grupos intelectuales que lu-

chaban por controlar espacios de prácticas profesionales y científicas, permitió que los conversos quedaran expuestos a las delaciones surgidas de conflictos laborales, científicos o personales¹⁹.

Alcanyís ascendió socialmente en el ejercicio de la medicina gracias a su prestigio como médico práctico, y en ese sentido, debemos suponer que sus relaciones con los pacientes de las clases ciudadanas valencianas fueron vitales. La habitación del enfermo era un lugar de sociabilidad fundamental, y tanto allí como en las instituciones se generaban rivalidades y encarnizadas luchas por los pacientes. Su prestigio, que le garantizaba clientelas y una posición en la universidad, fue el que favoreció que sus enemigos se multiplicaran, y que en una coyuntura desfavorable, como era el proceso a su mujer tras el estallido antisemita de 1500, las denuncias contra él aumentaran. Todo ello nos lleva a primar en su condena los condicionantes socioprofesionales del ejercicio de la medicina frente a los factores religiosos.

En conclusión, a Alcanyís le condenó tanto el ejercicio médico exitoso como su origen social, utilizado por sus rivales en un contexto histórico en el que las rivalidades socioprofesionales pudieron aprovecharse de un novedoso cauce, el Santo Oficio. Éste fue instrumentalizado para eliminar a los rivales profesionales, académicos o científicos, en base al estigma de su origen converso; el pretexo perfecto para garantizar la intervención inquisitorial contra los rivales en cualquier ámbito, incluido el científico.

Víctor Sánchez Martín
Historiador

Notas:

16-PARDO TOMÁS, J., *El médico en la palestra. Diego Mateo Zapata (1664-1745) y la ciencia moderna en España*, Junta de Castilla y León, Valladolid, 2004, p. 266.

17-VENTURA J., op. cit. p. 21. El concepto de pureza de sangre, reflejaría la defensa de las clases aristocráticas contra la naciente burguesía, que en algunas zonas, como en Valencia, tenía un marcado carácter converso.

18-CONTRERAS MAS, A., Los médicos judíos en la Mallorca Bajomedieval siglos XIV-XV, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1997, pp. 104-106. En el último cuarto del siglo XV ejercían en Palma dos médicos de gran prestigio, descendientes de judíos y considerados como conversos, Johan Alexandre Adrets y mestre Joan Sagarriga o Garriga. Aunque no estamos seguros de su identidad, parece ser que el segundo fue denunciado por criptojudaimo (era hijo de conversos) por cuatro presbíteros, en una clara maniobra para que un médico rival, Anthoni Alemany, protomédico, se hiciera con su cargo.

19-VENTURA, J. op. cit., pp. 40-51. El vencedor converso de un certámen poético (1488) fue denunciado por los premiados en segundo y tercer lugar, que aludían a las concepciones heréticas de sus poesías.

LA PLAZA SALAMANCA ¿POR QUÉ SE ROTULÓ ASÍ?

Pedro Pastor
Institut d'Estudis Calpíns

Plaza Salamanca o Miguel Roselló, en la actualidad.

Cuatro pequeñas plazas existían en el casco antiguo de Calpe hasta la mitad del siglo XX: La Villa; España (o Beltrán); Mosquit y Miguel Roselló o Salamanca. De esta última vamos a describir una sucinta historia para despejar la incógnita de por qué antiguamente se llamaba así, puesto que es algo que la mayoría de los calpinos ignora.

Tal nominación tuvo lugar a mediados del siglo XIX, cuando todavía no estaba completamente configurada la plaza al quedar algunos solares sin edificar. Una de las causas principales que frenaba su urbanización fue que desde 1811 y hasta mediados de ese mismo siglo, el cementerio del pueblo se hallaba en el entronque de dicha plazoleta con la calle del Dos de Mayo, (V. Calpe, de V. Llopis), la cual, dicho sea de paso, en aquellas fechas y hasta la década de los cincuenta del s. XX se denominaba por tal razón calle del Cementerio Viejo. Dicha necrópolis fue trasladada al solar que ocupaba lo que conocemos por Glorieta y el Club de Pensionistas, y allí permaneció en servicio hasta 1921, fecha en que causó baja para su reemplazamiento por el actual.

¿Por qué se rotuló así? No se hizo por alguna atención o deferencia a la capital española de dicho nombre, ni por su antigua y prestigiosa Universidad. Nominarla así obedece a que don José de Salamanca, (1818-1883), Marqués de Salamanca, que fue Ministro de Hacienda en 1847, sonaba mucho en nuestro país como hombre de enorme influencia política en las décadas cen-

trales de dicho siglo, importante financiero que impulsó excepcionalmente las construcciones ferroviarias de España que tanto progreso reportarían a la economía nacional.

Esta circunstancia propició el que algunas Diputaciones Provinciales, y entre ellas la de Alicante, recomendase a las Corporaciones locales, además de que adquiriesen acciones de la "Compañía del Ferrocarril de Alicante a Almansa", (que en pocos días se agotaron), rotulasesen con su nombre alguno de sus viales; calle, plaza, avenida, glorieta, distrito, barrio, etc. Y así lo hicieron varias capitales de provincia y pueblos más o menos importantes, entre estos, Calpe. El mejor de los ejemplos es el Barrio de Salamanca, de Madrid. También Alicante y Valencia rotularon con dicho nombre una importante Avenida y un céntrico Barrio, respectivamente.

Por aquellas fechas, Calpe, como ocurría en la mayoría de pueblos, no contaba con nombres categóricos referentes a personajes a los que dedicar una calle. Era el mismo vecindario quien las "bautizaba", haciendo referencia a varios motivos o circunstancias: por hechos acaecidos en ellas, por su situación física, por dar protagonismo a algún edificio singular ubicado en la misma, por algún aspecto religioso, etc.

Ello viene obviamente demostrado con las rotulaciones de buen número de calles de aquel pequeño Calpe antiguo:

Fuente, Calvario, Campanario, Trinquete, Ermita; Torreones, Cementerio Viejo, Dos de Mayo, Hospital, Muro Viejo, etc.

Y al llegar aquí, querido lector, intentando justificar la determinación que creo tomarían las autoridades locales de aquellas fechas para rotular así la susodicha plaza, me permito transcribir algunos párrafos de la comunicación que dirigió a finales del 1857 el entonces Alcalde de Alicante, don José Miguel Caturla Pérez, a don José de Salamanca, según leemos en la Crónica de la Provincia de Alicante, de Vicente Ramos:

“Muy Sr. nuestro: Un parte telegráfico de la estación de Novelda acaba de comunicarnos que la locomotora puede ya correr la primera línea del ferrocarril que, terminando en esta ciudad, pone la Corte en comunicación directa con el Mediterráneo, y un repique general de campanas anuncia en este momento tan fausta novedad al vecindario, que, en ostensible regocijo, deja traslucir la grata impresión que la recibe, como principio cierto de la era de felicidad que va para él a inaugurarse”.

“A V.E. es debido este gran suceso; V.E. lo inició; bajo la acertada y eficaz dirección de V.E. se construyó, y V.E. ha llevado a feliz término el ferrocarril de Madrid a Alicante.. De V.E. es, pues, toda la gloria de esta grande obra; porque sólo el celo perseverante e infatigable de V.E., sólo esa fuerza de voluntad que a V.E. caracteriza puede vencer los obstáculos que han venido oponiendo a ella el cálculo y la naturaleza. Alicante lo reconoce así, y el Ayuntamiento, que es su intérprete fiel y participa de esa misma convicción y de ese mismo regocijo, felicita sinceramente a V.E. por el pronto y brillante éxito de su empresa, y envía el testimonio de su eterna gratitud a V.E., en quien, además de un genio emprendedor, se honra en reconocer a su Hijo Adoptivo Predilecto”.

El 4 de enero de 1858, a las doce horas de aquel día llegó a Alicante el tren especial que condujo desde Madrid a José Salamanca y, con él, a capitalistas, generales, eclesiásticos, hombres públicos de todas las carreras, ingenieros, poetas, periodistas: “Alicante vio cómo se aproximaban por la primera vez a sus muros – prosigue la crónica- precedidas de una columna de vapor blanco, aquellas máquinas vivientes, encadenadas unas tras otras, deslizándose rápidas sobre la vía”.

El día 1 de enero empezó este ferrocarril a prestar servicio público. Desde entonces –según escribió Vila y Blanco-, “Alicante vive la vida de las ciudades populosas [...] Nada dejarán de desear nuestras fondas, casas de huéspedes, cafés, hosterías y posadas. Alicante se embellece, prosperando en ciencia, artes e industrias y, por consiguiente, en riqueza”.

Y, como sellando el importantísimo acontecimiento, la Reina Isabel II visitó Alicante, utilizando el ferrocarril, el 25 de mayo del citado 1858, permaneciendo en la ciudad hasta el día 27.

Tales referencias son indiscutible prueba del regocijo general por las mejoras que se lograron con tan sonada e inestimable obra.

Y aclarado lo referente a la justificación de rotular dicha plazoleta a nombre del insigne empresario, proseguimos ocupándonos brevemente de los cambios que ha experimentado la misma hasta nuestros días:

Al advenimiento de la II República en España, en 1931, fue cambiado el nombre, rotulándola Plaza de América.

Ocho años permaneció con este título, puesto que, al finalizar la guerra civil española, en 1939, se le dio el nombre de Plaza de Miguel Roselló en memoria de aquel vecino que vivió en la casa núm. 7 de la misma, y que fue asesinado por su ideología política al comienzo de dicha contienda, concretamente el día 8 de septiembre de 1936.

Pero lo curioso es que los más viejos del lugar y la mayoría del vecindario, posiblemente por la fuerza de la costumbre, todavía nombran dicho vial como “Plaza de Salamanca”.

Después de las obras de remodelación y peatonalización de la plaza, que incluía la colocación de diferentes elementos vegetales, se ha conseguido aumentar la belleza estética de este emblemático lugar que fue siempre referencia para generaciones de calpinos.

Pedro Pastor
Cronista Oficial

PUEDE HACERSE UNA HISTORIA PARA EUROPA?

Francesc-Joan Monjo i Dalmau
Institut d'Estudis Calpins

Después del desastre, en todos los sentidos, que supuso la II Guerra Mundial, surgieron movimientos en favor de la unión de Europa para evitar futuros conflictos en el “viejo continente”. En el Congreso de La Haya de 1948 se planteó crear unos estados generales de Europa, que serían la base para su unidad. Con esta finalidad nació el Consejo de Europa, pero la deseada unidad, como sabemos, fue imposible de alcanzar. Se cambió, entonces, el sistema de unión y nació el “método funcionalista” para la asociación política de los estados. El ideólogo de este método fue Jean Monnet, y sus ideas fueron leídas públicamente por el ministro francés Schuman el 9 de mayo de 1950. Nació entonces la idea de unir el carbón y el acero bajo una autoridad común por encima de la nación francesa y alemana y, como no, abierta a los demás países. Ello dio lugar a la primera comunidad supranacional europea del carbón y del acero llamada CECA, que tenía entre sus objetivos la deseada paz mundial. Pues no sólo era una cuestión económica; pretendía ser el germen de una comunidad más amplia, eliminando la tensión entre Francia y Alemania, creándose una unión política.

Esta pretendida unión de Europa, con capacidad operativa –que todavía se está formando a pesar de los euroescépticos–, y qué tiene la finalidad de crear un nuevo Estado-nación con su propia Constitución, qué pretende ser el alma y sostén del llamado sueño europeo. En Maastricht se introdujo el concepto de ciudadanía europea y se concedieron poderes adicionales al Parlamento Europeo. Desde entonces se han dado los primeros pasos para crear un estado, que, hoy por hoy, sólo es negociador; es decir, organiza encuentros y negociaciones. Pero eso sólo es el principio.

La unión es muy difícil por la falta de consenso en cuestiones políticas –sólo tenemos que ver como se bloqueó por el no de Holanda y Gran Bretaña el Tratado Constitucional– y, sobre todo, por el poco sentimiento europeísta que se respira en nuestra sociedad –la gente no se siente identificada con el proyecto nacional europeo que se intenta imponer-. Los políticos, para crear una conciencia europeísta, han visto que un paso importante sería hacer una historia para llegar a la conciencias de los ciudadanos europeos y, además, justificar políticamente el nuevo Estado-nación que se está gestando.

¿Por qué hablo de justificar la creación de un nuevo Estado-nación? La historiografía, en el sentido contemporáneo del término, surge de distintas fuentes, una de las cuales está en relación con la nueva situación creada por la Revolución Francesa: la legitimación de un Estado que acabó con la monarquía. Fue precisamente en Francia y después de la Revolución de 1789 cuando se escriben las primeras historias del nuevo estado –Gizot, Michelet...– y ya no de los antiguos reinos, condados, etc. ¿Cómo podía legitimarse la Asamblea sino desde las condiciones que habían hecho posible la eliminación del rey? ¿A qué derecho apelar? ¿Al antiguo argumento jesuítico de la “muerte del tirano”? La historia ofrecía una respuesta que, además, conectaba con los antiguos mitos y leyendas de los orígenes de Roma (*La Eneida*), las genealogías de los nobles, etc. Desde entonces las cosas no han cambiado mucho, y por eso me inclino a pensar que los políticos europeístas están deseosos de poner en marcha una historia de Europa para justificar la unión política de los países miembros.

La idea de hacer una historia para Europa, nace a partir del acuerdo franco-alemán para tener un texto de historia común en secundaria, escrito por expertos de ambas nacionalidades; de dos países que se han enfrentado en varias guerras en los últimos siglos con decenas de millones de muertos como resultado. El texto histórico común fue aceptado por ambas partes, y visto el éxito animó a los europeístas a plantear este mismo proyecto para toda Europa y dotar al continente con una historia común.

Pero tendríamos que ver como se enfoca el texto y quien lo haría. Además, sería conveniente ver que tipo de historia nos encontráramos: una historia atributiva o distributiva, es decir, una historia donde se unen las historias de las naciones formando una historia total como resultado de la suma de historias, o una historia de Europa como entidad superior que se superpone a las historias nacionales, dejando estas de tener valor por si mismas sino por qué se las añaden.

El sentimiento europeísta que se respira en el ambiente es artificial y, por ello, la confección de una historia común que cuente con el visto bueno de todos los países de la UE es muy complicada. Si la supranacionalidad de las instituciones europeas fue difícil de aceptar por muchos países, por miedo a delegar demasiado poder y perder autoridad e identidad ¿Se puede aceptar por unanimidad un proyecto histórico supranacional? Es más, ¿Realmente existe un espíritu europeo?

Algunos hablan que el declive del sueño americano va unido al ascenso del sueño europeo, a pesar de que Francia y Alemania hacen lo que les viene en gana y Gran Bretaña se dedica a sabotear los proyectos de unión de las naciones. Pero así y todo los europeístas no se rinden. Cabe recordar, además, que Europa es un continente lleno de cicatrices causadas por las dos guerras mundiales y esto haría muy difícil fechar acontecimientos históricos, pues las fechas que para unos serían de victoria, para otros serían de opresión. Como nos recuerda Lluís Bassets en su artículo “Contra el Relativismo”¹, la reciente crisis diplomática entre Croacia e Italia por los hechos del 1945 o sobre el debate del genocidio armenio en Turquía vendría a demostrar que una sola verdad es difícil de ser aceptada por todos. Y más si se trata de Europa, continente plurinacional, plurireligioso, pluricultural y plurilingüístico, porque su complejidad supondría un freno a cualquier proyecto histórico común ya que muchos no se sentirían identificados.

Como hemos visto, este proyecto de historia común nace de una necesidad política porque piensan que si no hay Historia no hay Europa. Sería una historia nacionalista, como todas, pero de una nueva “nación” llamada Europa. Como me dijo el profesor Josep Fontana, ¿por qué no una historia de los hombres y las mujeres que forman Europa?

¹<http://www.elpais.com> (11-03-07)

A les nostres terres, des de fa molts anys, la xirimita i el tabal han estat els instruments bàsics en les festes. Aquest conjunt musical va sempre davant en tots els actes, la funció més important del qual és donar avís i cridar a la festa mitjançant melodies populars i de xirimita. La vesprada de festes hi havia el costum de fer una cercavila pel poble alhora que, a la plaça Major, es tiraven trons. En les cavalcades i processons hi va davant i així fan eixir a la gent per a veure l'acte i allò que porten al darrere. En les despertades avisen que un nou dia de festa ha començat i a les albaides fan callar la gent perquè escolten les noves que es diran amb el cant. Però també, a més d'aquesta funció tan fonamental, en tenen una altra no menys important en les danses, on els propis dansaires ballen el seu ritme i melodies.

La dolçaina valenciana es conegeuda a les comarques meridionals amb el nom de xirimita. Encara hi ha alguns indrets a les poblacions del sud del País Valencià on diuen xirimia, xaramia, xaramita, xeremita, etc. Noms que són producte de transformacions fonètiques de xirimia, instrument propi de la cultura musulmana. Probablement signen Benissa i Teulada les poblacions que marquen el límit on s'utilitza el terme xirimita i els seus derivats. Podriem dir que des de La Safor fins a Vinaròs es coneix l'instrument amb el nom de dolçaina. A Calp majoritàriament la gent sempre ha parlat de xirimiter, encara que hi ha hagut alguns que empleaven el terme "donsainer", que conseqüentment s'ha traslladat al llenguatge col·loquial per qualificar aquells, freqüentment xiquets i joves, que sempre van armant gresca i soroll.

Al llarg de la història hem tingut dolçainers molt cèlebres al País Valencià, com Vicent Montoliu i Pedro Ramos de Tales, els germans "Lleons" d'Almedíxer, Juanito i Salvoret del Barri del Carme, José Sanfeliu de València, Marí de Benicalap, Nelo d'Aldaia, Josep Orts (antic dolçainer de Manises de principis del s. XX), Batiste Guardiola el "Rabosa" de Callosa, José Llinares també de Callosa d'En Sarrià, Honorato Gil d'Alfar, reconegut en tot l'estat i que tocà per al rei Alfons XIII, i molts altres.

S'ha de considerar la importància que han tingut algunes famílies en la conservació i transmissió de l'ofici del xirimiter, ja que en aquests casos ha anat passant la xirimita, i els seus coneixements, de pares a fills. Com a exemples podem anomenar els Claverol de Catarroja, els Ramos i Montonius de Tales, els Greses de Benimaclet o els Boronat de Callosa d'En Sarrià.

De les figures més recents podríem citar a Pasqualet de Vila Reial, el "Ti Sabata" d'Artana, el "Tibero" d'Alacant, el "Campetxano" de Petrer, el "Conill" d'Agost, els propis Boronat de Callosa, Simeon Mulet de Pinos i el mestre Joan Blasco de la ciutat de València, autèntic virtuós de l'instrument i artífex de l'aparició de colles i escoles de xirimita.

El xirimiter Simeón amb un dels seus tabaleters (c.1970) Foto Associació de Moros i Cristians d'Altea.

En l'actualitat, amb l'aparició de colles de xirimitors i escoles, són molts els que ixen al carrer a tocar en cercaviles i desfilades, però són pocs els capacitats per a tocar en parella amb qualitat, i pocs els que mantenen i coneixen l'ofici tradicional.

Molts, sobretot els joves, ens hem preguntat sempre quins han estat els xirimitors que han vingut a tocar al nostre poble al llarg de la història. La raó bàsica per contractar una parella de xirimita i tabalet era fonamentalment l'econòmica. Resultava sempre molt més barat una parella que una banda de música o una orquestra. A més, no abundaven massa els xirimitors per les rodalies i sempre s'havia de recurrir als més pròxims. També, sembla que entre els propis xirimitors hi havia un pacte de cavallers per a no fer-se la competència i quedar-se contractes que habitualment tenia assignats un altre dolçainer per tradició o per proximitat a la seua localitat.

Per totes aquestes raons i pel que recorden els nostres vells, podríem afirmar que a finals del s.XIX era José Llinares de Callosa d'En Sarrià el xirimiter que actuava a Calp. Més tard, des de l'any 1910 fins la Guerra Civil va ser el xirimiter Batiste Guardiola el "Rabosa", també de Callosa d'En Sarrià, qui venia a Calp a tocar a les festes i celebracions. Era un home calb i que s'hi veia molt poc, d'aquests que no duien ulleres i tenien els ulls quasi blancs, la qual cosa no l'impedia ser un gran músic. L'acompanyava un xiuet al tabal anomenat Vicent Boronat Pérez, el qual es casà anys després amb una filla del mateix Batiste Guardiola. D'aquest va aprendre l'ofici del xirimiter. Fou Vicent, aleshores, qui inicià a la família dels Boronat en la tradició i el món de la dolçaina. Després del parèntesi que suposà la Guerra Civil ja va ser Vicent Boronat qui prengué el relleu del Ti Batiste, el "Rabosa", que junt amb els seus xiquets al

tabal, venien a amenitzar musicalment les festes de Calp. Cercaviles, despertades, processons, danses i curses del pollastre eren fonamentalment els actes en els quals tocaven les seues cançons tradicionals del País Valencià i la Marina. A Callosa, als Boronat també se'ls coneixia amb el malnom dels "Tissa". A Calp també es coneixia a Vicent Boronat amb el nom de "el Poro", tal vegada associada a la deformació que fan els callosins de la paraula però. Diferents testimonis ens han comentat que Vicent era capaç d'animar qualsevol festa amb una guitarra o amb una dolçaina, que eren els dos instruments que més dominava.

Més tard, cap als anys 50 Vicent Boronat Pérez donà el relleu als seu fills Jaume i Vicent. Tots ells tenien sempre algun o altre parent, o amic que els accompanyava al tabal, encara que ells també el tocaven a sovint. Batiste Mira "Canana" i Joaquim Guardiola, també de Callosa, foren tabaleters dels Boronat durant anys. També se'ls coneixia per la seua afició al vi, del qual deien que els servia de lubrificant per a la gola i així poder seguir tocant sense parar i eixir triomfants allà on anaven. Podem dir que ells han estat els dolçainers més populars i habituals a Calp fins als 80.

Però no sempre es podien atendre totes les demandes musicals que hi havia a l'estiu i el xirimiter havia de tirar mà d'algun company de professió per cobrir la seua absència. Cap als anys 60, i per aquests motius, va arribar Simeon Mulet de Pinos a tocar les primeres vegades a Calp. Simeon era un home que alternava les seues tasques al camp amb la música. Les primeres tocatas en els descansos de la faena del camp van arribar a oïdes d'un tabaleter benisser, Pepe "Botero", que el va llogar per tocar a les partides de Benissa. Simeón es va estrenar com a xirimiter a les festes de Benimarco. De seguida vingueren les de Santa Anna, Pedramala i Sant Jaume i, poc després, les festes de la Puríssima Xiqueta de Benissa on causà sensació. En 1955 fou contractat per festes a Pedreguer, on conegué a la seua dona i s'hi assentà. Més tard li tocà emigrar a Alemanya, i quan tornà d'allí continuà el seu recorregut per moltíssims pobles de la nostra geografia.

Vicent Boronat amb un xirimiter i un tabaleter [c. 1940]. Foto de la Colla del Pinyol de Callosa.

Familia Boronat durant una actuació a Callosa [c. 1980]. Foto de la Colla del Pinyol de Callosa.

L'accompanyaren al tabal Pepe "Botero", José Diego "el Porró de Gata", Daniel de Castell de Castells, el Riereta de Pedreguer o Paco "el Papeta", de qui tan bon record com a músic guardava.

Simeón va faltar fa uns quatre anys i els últims Boronat encara viuen. Jaume està molt major i sols ix a tocar a festes de Callosa, però Vicent encara continua en actiu i l'acompanya al tabal el seu nebot Saoret.

Fins principis dels anys 80 foren els Boronat i Simeon els xirimiters que actuaven a Calp. Després aparegueren Raimon Galiana (fundador de la Colla de Xirimitors del Carellot) i Paco Bessó, qui actualment encara es dedica a l'ofici, a la construcció d'instruments i a l'ensenyament. A l'actualitat, des de l'aparició de la Colla del Carellot, servidor que escriu aquest article junt amb altres companys de colla, intentem suprir en allò que podem les funcions del xirimiter tradicional que tan importants resulten per a la nostra cultura.

Bibliografia:

- BLASCO, J. A., *Método de dulzaina*, València, 1981.
AHUIR, X., *Mètode de dolçaina*, València, 1989.

Documentació:

- Curs de Música Tradicional i Xirimita, Raimon Galiana, Pedreguer, 2003
1a, 2a i 3a edició del Certamen d'Altea per a Gran Colla de Xirimita i Percussió, febrer de 2004, febrer de 2006 i febrer de 2008.
Pàgina web de la Colla el Pinyol de Callosa:
www.collaelpinyol.com [3-02-09]

Josep Llinares Zaragoza
Institut d'Estudis Calpins

El día 3 de abril de 1787 es la fecha de emisión de una Real Cédula dictada por Carlos III una vez fueron constatados los efectos de las epidemias acaecidas en varias localidades. El rey dispone que los entierros de los difuntos se hagan en los cementerios y no en las iglesias, ni alrededor de ellas, muchos son los pueblos que tienen que construir nuevos cementerios para cumplir con estas normas. No es el caso de nuestra villa. Calpe contaba desde hacía más de 40 años con un Camposanto ubicado en lo que hoy es la ampliación de las dependencias del Ayuntamiento en la fachada a la plaza de Miguel Roselló. La medida resulta novedosa, y es contemporánea a las decretadas en otros lugares de Europa. El principal rasgo es la preocupación por dictar "una providencia general que asegure la salud pública" y evitar en lo posible el hedor sentido en la iglesia parroquial por la multitud de cadáveres en ella enterrados.

Parece ser, que en el interior de la iglesia calpina no se celebraban enterramientos, más que de algún personaje más o menos importante, a pesar de la costumbre hasta finales del siglo XVII el hacer fosas comunes en el centro de las iglesias.

La cédula de 1787 es importante por ser la primera indicación de construcción de recintos específicamente dedicados a la recepción de cadáveres, y por su explícito concepto de velar por la salud pública. En este documento destaca la relevancia otorgada al componente confesional, comprensible por el monolitismo religioso

Plano del Archivo General de Simancas. Arxiu Digital IEC.

nacional: los cementerios dependerán de las parroquias y se empleará el ritual romano, señalando éste excepciones en la familia real, clero y elementos notables de la sociedad (los cuales podrán continuar la práctica inhumatoria en el interior de los templos). Los demás súbditos están sujetos a exhumación en el caso de mantener la práctica, para ser trasladados los restos a un cementerio. Los municipios que habían seguido la medida lo habían realizado sin poder remediar los males a la salud ya causados, y sin poder mantener el decoro y la religiosidad "con que corresponde sean tratados los cadáveres de los fieles por no permitirlo la urgencia de las circunstancias, y la falta de disposiciones anticipadas".

Carlos IV, el 26 de abril de 1804, señala en una circular que su contenido es "una providencia dirigida a los dos objetos que llaman más principalmente la atención del Rey y que interesan más al público, el respeto a la religión, y la conservación de la salud de sus vasallos" debido al aumento de las enfermedades malignas en las diversas provincias del reino. Carlos IV explica su motivo: "la consideración del respeto y veneración debidos a la casa de Dios", convertidos los templos en "unos depósitos de podredumbre y corrupción".

Con motivo de las obras de restauración de la iglesia parroquial en 1982 y como quiera que había que cambiar todo el pavimento, se realizaron catas por toda la superficie de la iglesia con el fin de encontrar una posible fosa o subterráneo. Naturalmente, aparte de la fosa central ya conocida y que se habilita en 1951 para enterrar al reverendo Francisco Sendra, que

en 1982 se traslada al lateral de la nave. Lo único encontrado, por parte de los albañiles, fue un cadáver a los pies del altar mayor, cerca de la puerta de la sacristía.

En el plano que se acompaña y que corresponde al 15 de Junio de 1746, se puede observar que mucho antes de la Real Cédula de 1787 Calpe ya contaba con un lugar habilitado como Camposanto y que desconocemos que antigüedad tenía. Con la construcción del segundo cinturón de murallas en 1747 el cementerio de la Plaza de Miguel Roselló queda intramuros y a partir de la disposición de 1787, los calpinos se ven obligados a buscar una nueva ubicación para enterrar a sus muertos.

El arquitecto o maestro de obras tenía que confeccionar el presupuesto y planos de la obra, contando con una cerca de dos metros de altura que impidiera las profanaciones, el médico debía presentar informe por su posible relación con fuentes de agua.

El asunto de los fondos con los cuales proceder a la erección de los recintos es una de las trabas al resultar ser tema de fricción entre las autoridades eclesiásticas y municipales al tener implicaciones sobre la titularidad. El interés religioso será claro e, incluso, a finales de siglo se conseguirá el predominio clerical con la consecución de las llaves de todos los cementerios, aunque éstos hayan sido levantados por los ayuntamientos.

El nuevo cementerio iría ubicado en una gran era que existía a escasos 100 metros del anterior. Imaginamos que por penurias económicas no se emprende la construcción, hasta que una nueva orden en forma

Antigua iglesia y casa bádiga, década de los 70. Arxiu Digital IEC.

de Decreto de 30 de Junio de 1814 obliga a los Ayuntamientos a que construyan los cementerios fuera de las poblaciones, en parajes bien ventilados y terrenos cuyas características faciliten la degradación de la materia, sin posibilidad de efectuar contacto con las capas freáticas.

Por su curiosidad transcribimos un documento en el cual Josef Montaner, carpintero de esta villa fabrica la puerta del nuevo cementerio.

“En la villa de Calpe a los veinte y dos días del mes de julio de mil ochocientos y diez y seis; los señores Pedro Perles, alcalde ordinario; P. Jorro y Benito Avellá, regidor; Francisco Perles, diputado; Pedro Zaragoza Sala, Sindico procurador general; y Jaume Perles de Andrés, personero, dixeron que mediante a costales que en el fondo de fábrica de esta villa no existe caudal alguno, el depositario de Propio pague y entregue a Josef Montaner, carpintero de esta villa, sesenta reales de vellón, por su trabajo en formar la puerta del cementerio nuevo de la misma, y obteniendo el correspondiente recibo se le abonarán en las cuentas que diese”.

Como podemos ver este documento data la construcción del nuevo cementerio en el mes de julio de 1816. Este cementerio de la Glorieta se utiliza durante más de 100 años. Los enterramientos de los pobres [la mayoría] eran en fosa compartida. Había unos pocos nichos que a principios del siglo XX estaban casi arruinados y unas 4 o 5 tumbas para las familias más pudientes.

En Calpe era bastante habitual el enterrar a las hembras con el hábito de la Purísima y a los varones con el franciscano, dada la influencia del vecino convento de Benissa.

La Real Orden de 12 de mayo de 1849 faculta el traslado -ya establecido el 19 de marzo del año anterior -siempre que se sitúen fuera de los núcleos, estando aún vigentes la excepción de la familia real y los altos cargos eclesiásticos “Sólo en iglesia [estarán] los cadáveres de personas de virtud ó santidad” Las comunidades religiosas estaban aterradas al pensar en “la aflicción e inquietud que padecen sus espíritus al considerar que sus cadáveres han de ser extraídos de clausura y entregados á hombres tal vez indiscretos para sepultarlos en los cementerios ge-

Comitiva. Foto de Cervera. Arxiu Digital IEC

Vista del Penyal. Foto de Cervera. Arxiu Digital IEC

nerales”. Los enterramientos en iglesias o intramuros de pueblo serán de nuevo prohibidos el 16 de junio de 1857, tras diversas solicitudes de autorización contrarias a las disposiciones de 1849. Aunque nos encontramos en una fecha tan cercana como 1857 podemos comprobar con sorpresa la existencia de un número destacado de pueblos que todavía no disponen de cementerio. En España se contabilizan 2.655 de estos pueblos en la Real Orden de 25 de noviembre de 1857.

La consideración de sagrada del área de enterramiento aleja a todos aquellos que no están incluidos en la comunidad de creyentes. El Código de Derecho Canónico del 27 de mayo de 1917 señala dejados de sepultura eclesiástica a no ser hubieran dado alguna señal de arrepentimiento a:

- 1/ apostatas, integrantes de sectas heréticas o cismáticas, masones y similares.
- 2/ excomulgados.
- 3/ suicidas.
- 4/ duelistas.
- 5/ los que hicieran quemar su cadáver
- 6/ pecadores públicos.

Los cuerpos de los fieles difuntos han de ser sepultados según el Código Canónico, prohibiéndose la cremación; la inhumación, por su parte, debe ser realizada en lugar que no sea iglesia o cripta abierta al público.

En cierta ocasión no fue permitido el entierro de un súbdito inglés en lugar alguno, por lo que fue arrojado al mar en una caja. Finalmente, fue abandonado su cadáver en el campo, ya que los pescadores lo rescataron del mar al temer que incidiera sobre su pesca el cuerpo de un hereje.

Algunos casos más de súbditos británicos que fueron dejados a la intemperie en el campo, o enterrados sin ceremonia alguna, fueron pesando en las noticias que trascendían en Inglaterra.

En la práctica, se enterrará al no católico junto a la tapia del cementerio, en la parte de fuera, lugar provisional hasta el momento de emitirse el fallo judicial eclesiástico sobre una posible admisión en el recinto católico. Este enterramiento provisional tendría lugar en una zona que no hubiera servido de sepultura para católicos, y contaría con separación mural del área católica.

La excavación y traslado de los restos al nuevo cementerio de la partida de la Canuta constituye una gran atracción para la chiquillería que se asomaba por la pared trasera. Los restos no identificados se entierran en una fosa común y los pertenecientes a familias conocidas van a nichos o fosa.

El nuevo cementerio de la Canuta es amplio y bien ventilado. Se coloca la primera piedra en 1920 de la que es madrina Pepita Tur, hija del alcalde José Tur y se inaugura en 1921. La junta constructora estaba presidida por el antedicho Alcalde y por el cura párroco Juan Rostoll [Joan de la Ceba] oriundo de Altea. Las puertas de entrada fueron donadas por Amparo Llorca [la Señoreta] como consta en letras de hierro en la propia puerta.

Según tradición oral, la primera persona que “estrena” el nuevo Camposanto fue la mujer del cabo de la vía, Carbonell. Ella se encargaba de poner la cadena en el paso a nivel y el tren la mató. Según la costumbre de la época, fue enterrada en un lugar aparte que había para los que no habían recibido los sacramentos en el momento de su muerte.

La primera persona enterrada en nicho fue también una mujer. María Boronat Martínez. Inhumada el día 26 de Enero de 1922. Murió a los 27 años de edad. El dogma de la resurrección de la carne impedía al cristianismo aceptar la cremación de los cadáveres, circunstancia que no pasa desapercibida a la nueva República. El 8 de enero de 1932 se posibilita esta modalidad por medio de un decreto.

**Andrés Ortola Tomás
Institut d'Estudis Calpins**

Vista de Calp con el antiguo cementerio. Foto de Cervera. Arxiu Digital IEC

TOPÓNIMOS DE CALP: NUEVA APORTACIÓN

Adelina Quiles Zaragoza

A lo largo de la historia fueron los antiguos pobladores de un lugar quienes asentaron, en realidad, la base de nuestra lengua. En este trabajo aportamos nuevos datos sobre los topónimos de Calp relacionados con un posible origen íbero de algunos de ellos hasta los tiempos de la Conquista.

Alcoleja

Este topónimo procede del árabe al-walaya. El filólogo Joan Coromines introduce esta acepción en su DECLC como “sector de tierra de aluvión cerca de un río”. Se documenta por primera vez en el 1418, donde un hombre “possehís en lo riu Xúquer una alcoleja on havia e ha molts arbres”¹. Debemos señalar que en el caso de Calp se trata de los terrenos donde desembocan los barrancos de Lleus y de l’Aljub que dan al mar.

Este topónimo también lo podemos encontrar en un pueblo de la provincia de Alicante cercano a Penáguila. Y, con relación a este nombre Coromines en su Onomasticon Cataloniae nos dice que aparece documentado en el Llibre del Repartiment, con la forma Alcoleya como alquería de Penáguila, “barbaritzat oficialment com Alcolecha”. Alcolea es otra de las formas que nos ofrece Coromines, donde aparece como Vilanova d’Alcolea, pueblo meridional de l’Alt Maestrat, documentado en la carta de población de 1245, otorgada por la Orden de Calatrava, como nombre de un castillo que domina el pueblo actual; esta ya se cita con la forma Vilanova en el año 1294. Otra de las variantes es Alcoletge “Vila a l’esq, del Segre”. Aparece documentado en una escritura de 1118 en la que “després de l’ocupació definitiva de Balaguer, expulsats els moros, es reconeix la possessió de Corbins pel Comte de Barcelona”².

Las coordenadas en el mapa topográfico nacional se corresponden con 242/428.

Benimarraig

Este es el nombre que recibe actualmente una de las partidas de Benissa. Sin embargo, hasta finales del siglo XIV perteneció a una de las numerosas alquerías que comprendía el hisn de Calp y, posteriormente, el terme de

Calp en la época de la dominación musulmana, época en la que la población cristiana e islámica vivía diseminada en pequeños barrios o núcleos rurales formando grupos de unas cuantas casas y familias, y que recibían el nombre de alquerías. Una de las fuentes más antiguas en las que aparece Benimarraig sería la que hace referencia al censo del año 1409, elaborado para el reparto de impuestos en el que “foren comptats tots los casasts de chirstians y de moros del terme de Calp”. En lo que respecta a la alquería se señala: “Item lo lloch de Benimarraix... IIII casats³.

El filólogo teuladí Joan Ivars señala que la alquería de Benimarraig debería ser de población musulmana, y este dato nos induce a señalar que el origen etimológico de esta palabra sea árabe.

El problema que nos hemos encontrado es que no consta Marraig en ninguno de los diccionarios consultados, pero sí Barraig en el DVBV⁴ (Diccionario catalán-valenciano-balear) como una de las alquerías de la huerta de Valencia. Se habla, además, de la posibilidad de que proceda del árabe barraig, con el significado de “guardián de un palomar”.

Desde un enfoque fonético podemos hablar de la sustitución de la oclusiva bilabial /b/ por la nasal bilabial /m/, ya que se podría tratar de una equivalencia acústica, como es el caso del topónimo Muñero, antiguamente escrito Buñero, como la forma Bandabelló referido a Mandovell. Para confirmar esta hipótesis debería encontrarse documentación anterior a la consultada en la que posiblemente apareciese Benibarraig para referirse a nuestra antigua alquería.

Caleta

Pequeña cala situada al norte de la playa de Calp. Desde el punto de vista lingüístico el sufijo “-eta” responde al diminutivo femenino valenciano que significa “pequeña”, muy extendido entre nuestros topónimos calpinos: la Cometa, la Senieta, la Muntanyeta y en el caso del masculino: el Barranquet del Paticano, el Portalet, el Realet. Si nos referimos a la raíz “cala”. Coromines matiza que su etimología es desconocida, seguramente de origen pre-

Notas:

1 - BARCELÓ, Carmen, “Algunos Arabismos Valencianos”, en Mice lania Sanchís Guarner, nº1, 1992, p. 248.

2 - COROMINES, Joan, Onomasticon Cataloniae, (Vol. II) Barcelona, 1994, p. 103-10423

3 - IVARS, Joan, Baronia de Calp, Benissa, 1983, p 40.

4 - ALCOVER, Antoni Maria i DE B. MOLL, Francesc. Diccionari Catalá-Valenciá-Balear. Palma de Mallorca, 1980

5 - COROMINES, Joan, Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana, (Vol. II), Barcelona, 1983, p 402.

6 - Gran Encyclopédia Larousse. Barcelona 1967

7 - ROMAN DEL CERRO, Juan Luis., El desciframiento de la lengua Ibérica en la “Ofrenda de los Pueblos” Alicante, 1990, p.32

rromano, de una lengua anterior al celta y al íbero, y que se halla también en el occitano, castellano e italiano⁵. Por otra parte debemos tener en cuenta que si acudimos al significado de “calá”, veríamos que se trata de una ensenada estrecha y escarpada, de paredes rocosas⁶. De esta manera podría afirmar que las calas están relacionadas más bien con una gran elevación del terreno. Así lo señala también el lingüista Román del Cerro al afirmar que las “calas se diferencian de las playas por estar aquéllas rodeadas por cumbres”. Una de las hipótesis que hallamos como posible etimología es la que nos ofrece dicho profesor al trasladar su origen en la raíz íbera /CAL/ con el significado de “cumbre”.

Calp

En primer lugar es importante conocer el núcleo poblacional de Calp, es decir, dónde se establecieron por primera vez sus pobladores, y de esta forma, conocer el nombre que dieron al lugar en el que vivían. En este sentido, podemos afirmar que el primer poblado de cierta importancia del que tenemos constancia es de época ibérica. Y, es que, hace más de 2500 años, el peñón de Ifach, en su falda meridional cobijó un pequeño poblado de origen ibérico.

Una interesante hipótesis es la que nos propone el estudio de Román Del Cerro⁷ (1990) al señalar que nuestro topónimo proviene de las raíces ibéricas /KAL/ “cumbre” y /BE/ “bajo”. De esta manera, “bajo la cumbre” del imponente peñón se encuentra el antiguo poblado ibérico. A pesar de esta correspondencia entre el significado y las características topográficas no podemos confirmar esta hipótesis ya que el conocimiento que tenemos sobre esta lengua es muy débil y carecemos de estudios concluyentes.

Por otro lado, sabemos que estos morfemas están muy presentes entre los topónimos mediterráneos que designan cumbres montañosas: Le Cali, La Chal, La Chalp. Es importante señalar, además, que en siglo XVI, existió un pequeño enclave en el límite norte de la playa de la fosa destinado a funciones de vigilancia, conocido con el nombre de Puerto de Gallicant. Al parecer, hubo en esa zona un punto de vigilancia. Fonéticamente, la aportación que presenta Román del Cerro es la de un origen íbero: /KAL/ “cumbre” y de /KANT/ “peldaño, canto”. En el primer morfema, el paso de la oclusiva sorda /c/ a la oclusiva sonora /g/ respondería a los casos de sonorización que se dan en nuestra lengua.

Un dato más a tener en cuenta es que el poblado ibérico que había en Ifach es similar al del antiguo poblado que se

ubica bajo el peñón de Gibraltar y que se conocía también con el nombre de Calpe hasta la llegada del general árabe Tariq ibn Ziyad, tras lo cual pasó a denominarse Gebel Tariq, que a su vez acabaría convirtiéndose por evolución fonética, en el actual Gibraltar.

Otro aspecto de especial interés es el que presenta Cormenes al afirmar que “hi ha realment alguna semblança topogràfica, que no deixaré d’assenyalar entre la posició de Calp sota Ifac i la del Port de Kalpe a la costa del Mar Negre, que segons Xenofont a l’Anabasi :

Es posible que tu navegador no permita visualizar esta imagen.

“De nou, doncs, formació voluminosa que cobreix i s’adapta damunt un lloc”⁸. Estamos hablando de “La Anabasis, la expedición de los diez mil”⁹, una de las fuentes griegas más antiguas que conocemos que data del año 400 a.C.

Sin duda, tanto el “Calpe” de Gibraltar como el *Kάλπε* griego, poseen documentación muy antigua, los podemos encontrar en fuentes clásicas grecorromanas.

No obstante debemos matizar que el topónimo de nuestra villa no aparece en documentos de esa época con la forma Calpe. Por el contrario, sí se documenta Calp en la época árabe (siglo XII) en fuentes árabes y en fuentes cristianas escritas en latín, concretamente aparece por primera vez en el año 1179 en el “Tractat de Caçola”.

Es posible que tu navegador no permita visualizar esta imagen.

Otra de las fuentes más antiguas que disponemos para documentar el topónimo de Calp lo encontramos en Llibre del Repartiment donde se pide¹⁰:

No podemos olvidar la influencia musulmana proyectada en la toponomía de nuestra villa. Las fuentes documentadas nos dicen al respecto que Calp era una alquería¹¹. Y, ésta, era el nombre que los nuevos colonizadores cristianos dieron a la qarya musulmana, un lugar habitado y con una población sedentaria, de tamaño reducido con una escasa extensión, de entre 10 y 50 casas, dedicada a los trabajos agrarios que se realizaban de manera colectiva¹².

Estos musulmanes que habitaban nuestras tierras conocidas como Sharq al- Andalus se organizaban en grupos de parentesco amplios y, por tanto, se establece una conexión estrecha entre el clan que habita la qarya y su

Notas:

8 - COROMINES, Joan, Onomasticon Cataloniae, [Vol. III], Barcelona, 1995, p 202

9 - JENOFONTE, Anabasis. La expedicion de los diez mil. 1ª edición cibernetica 2000, Basilio Padiran Maldonado

10 - Llibre del Repartiment, Zaragoza, ed 1979, p. 271

11 - GUICHARD, Pierre., Nuestra historia, vol.II, Valencia, 1980, p. 271

12 - TORRÓ, Josep., Poblament i espai rural. Transformacions històriques. Valencia, p.48-49

13 - IVARS, Joan., Baronia de Calp, Benissa, 1983, p.32

14 - IVARS, Joan., Baronia de Calp..., p.18

15 - RAE, Diccionario de Lengua Española, 2001, Madrid, p. 451

16 - Mapa Topográfico Nacional de España, Madrid, 1996

Vista del Terme i Bèrnia.
Foto de Cervera, Arxiu Fotogràfic IEC.

término, entre la tierra y el linaje. Esta estructura se justifica por una influencia de grupos bereberes durante los siglos VIII y IX y por el asentamiento sobre un débil contexto poblacional con el territorio que ocupa. De ahí la gran cantidad de nombres de alquerías u otros lugares que comienzan por Beni-. De esta manera, era algo muy habitual utilizar antropónimos para designar alquerías. Así, en el mismo término al que pertenecía el antiguo Castell de Calp en época musulmana tenemos, como ejemplo, Benicolada, Benicuco, Benifato, Benimarco y Benimaraig¹³. Todos estos asentamientos de población tenían en común el hecho de pertenecer a un hisn (término árabe) o castra (término latino) que sería lo que nosotros conocíramos como castillo. Y, de acuerdo con esta afirmación, debemos fijar nuestra atención en el antiguo Castellet de Calp, situado entre la cima de los montes Toix y Mascarat y construido en época islámica, entre los siglos X y XII al que pertenecían diversas alquerías, como Benissa, Teulada y Senija¹⁴. De esta forma, y como afirma el medievalista francés Pierre Guichard "castillo y término llevaban un mismo nombre, que es generalmente un topónimo preárabe, hecho que hace pensar que estas agrupaciones se habían constituido en fechas anteriores a la arabización lingüística". Y, así, durante los siglos posteriores, seguirá hablándose en los documentos como Terme del Castell de Calp hasta el siglo XVI. Lo que había sido un término castral de raíces musulmanas, se había convertido en una división territorial de tipo feudal. En este sentido, se comenzará a denominar Terme de Calp, Calp e sa terra, Calp e sa baronia, Baronia de Calp.

Garduix

Partida que se encuentra emplazada en la zona conocida como Ràfol entre el Cosentari, el Cocó y l'Aljub.

Coromines encuentra su homónimo en El Garduix, perteneciente a una masía de San Feliu de Buixalen. Pero matiza que el nombre de Calp es sin duda un derivado mozárabe de "card", y éste a su vez proviene del latín "cardus". El diccionario de la Real Academia Española nos dice al respecto que se trata de "una planta anual, de la familia de las compuestas, que alcanza un metro de altura, de hojas grandes y espinosas como las de la alcachofa, flores

azules en cabezuela, y pencas que se comen crudas o cocidas después de aporcada la planta para que resulten más blancas, tiernas y sabrosas"¹⁵.

Coromines señala asimismo que "estan ben estableties i documentades moltes formes massàrabs de derivats de Card, que s'hi assemblen fins a quasi identitat: Gardenya, Cardinyes, Cardanxa, Carcatxa. Els NPP en -ús de -ucius formen un grup copiós estudiat per Aebischer amb molts exemples; als quals se'n poden afegir molts més; i en particular Cardús cognom cat. i Coll-Cardús lloc important del te. de Vacarisses. Garduix seria la seva resposta mossàrab, car en diverses zones del mossàrab la “-” es reduïx a “š”, ajudant-hi l'àrab que no té noms amb “ ” i només “š”; i el “q” aràbic sona com una “g” fortia.

Gargasindi

Partida situada entre el Cocó y el barranco del Pou Roig. Román del Cerro ofrece como hipótesis que su etimología respondería a un posible origen íbero: /SINT/ con el significado de garganta. Observamos asimismo un caso de sonorización fonética en la evolución de la oclusiva sorda /t/ a la oclusiva sonora /d/, muy frecuente en nuestra lengua. La forma /garga/ procede de la onomatopeya "garg". Nos encontramos pues ante el fenómeno lingüístico de tautología "la garganta angosta". Podemos decir que en este paraje se puede observar una pequeña angostura que linda con el barranco del Pou Roig. En la actualidad, está encallado en la zona escolar por lo que no se puede apreciar en su totalidad.

En lo que respecta a su etimología la base /SINT/ es una de las más utilizadas, la vemos en Alcoy, en el barranco del Sint, en Confrides, en la peña el Síndico. Más allá de nuestras fronteras, y habitualmente con la vocal i, tenemos Sincerneret, Cal de la Seigne, La Seigne. Todos ellos presentan las mismas características topográficas: hacen referencia a un paraje en forma de garganta.

Les Urques

Se trata de una cala localizada bajo el acantilado del monte Toix. El lingüista Román del Cerro señala que el lexema /UR/ también aparece de manera recurrente con la forma /OR/. Asimismo traslada su origen etimológico a la lengua íbera con el significado de "agua" o "manantial". Para el lingüista, el segundo lexema procedería también del íbero /KE/ con el significado de caudal, acopio". Cabe resaltar que si acudimos al mapa topográfico nacional podemos observar la presencia de ríos subterráneos atravesando la zona, cuyas coordenadas en el mapa topográfico español serían: 242/242¹⁶.

Existe, además, un gran número de topónimos con esta raíz, Fuente de L'Or, arroyo d'Oro, Penya L'Or. Sin embargo el más representativo es la montaña llamada Cabecó d'Or, ubicado en el pueblo conocido como Aigües de Bussot, donde debemos constatar la presencia de restos arqueológicos ibéricos.

ALFECHE

BENIMAVREL

JORNADES DE MORISCOS

400 anys de la seua expulsió (1609-2009)

CASTILLO
DEL POP

música

ceràmica

tradicions

literatura

GANA LOS NUESTROS EN VIVA Y POR
FALTA DELLA SER INDÉ YBAXAN. A
EMBARCARSE.

gastronomia

Amb la col·laboració
especial de:
- universitat d'Alacant
- Grup de Muntanya Calp
- Centre Islàmic de Calp

18 i 19 de setembre
25 i 26 de setembre
2 i 3 d'octubre

(Casa de Cultura)

BLA.
ARRÀCO DE BELLAFÍ DI